

TRGOVAČKO-OBRTNIČKA KOMORA U RIJECI 1811.-1924.

Nikola CRNKOVIĆ
Novalja
Močišnjak bb

UDK 33 : 061 (497.5-2 Rijeka) »1811/1924«
Pregledni znanstveni rad
Primljeno 19. svibnja 1997.

Trgovačko-obrtnička komora u Rijeci bila je državna i staleška ustanova koja je najsvestranije i najustrajnije poticala, usmjerivala i registrirala gospodarski razvoj Rijeke. Takav gospodarski subjekt, koji je ujedno društvena ustanova i gospodarska oblast, koja je jednako poticajni poslovni posrednik i informator kao i mirovni čimbenik među partnerima, u svim je emancijama svoga djelovanja najzorniji očevidnik gospodarskih kretanja, ali i svih poticajnih i ograničavajućih učinaka političko-povijesnih okolnosti, zbivanja i mijena u razdoblju njezina funkcioniranja. Autor upućuje na mogućnosti istraživanja arhivskog fonda jedne ustanove koja svjedoči kako je Rijeka bila emporij kontinentalnog značenja, navlastito srednjoeuropskog i sredozemnog, te kako se u djelovanju te ustanove očituju bitni smjerovi povijesnog razvoja Rijeke u posljednja dva stoljeća.

1.

Nakon ohrabrujućih početaka istraživanja riječkog gospodarstva pedesetih godina ovoga stoljeća (M. Despot, D. Klen, R. F. Barbalić) slijedi sporadično objavljivanje izvora i potom monografija o nekim djelatnostima i poduzećima, ali nema preglednijih radova o Rijeci kao gospodarskoj cjelini. Najbolji očevidnik neistraženosti gospodarske Rijeke jest činjenica da do sada, osim enciklopedijskih natuknica, nije učinjen ozbiljniji korak u osvjetljivanju lika Andrije Ludovika Adamića, moćnoga riječkog gospodarskog, društvenog i kulturnog agensa koji najpotpunije personificira Rijeku u burnim i nadahnjujućim vremenim na kraju 18. i početku 19. stoljeća, vremenima izvanrednih konjunktura, katastrofalnih padova i gubitaka, oduševljenja i oporih otrežnjenja.

Ovo je potrebno reći zbog Adamićeva značenja u riječkoj, hrvatskoj i europskoj gospodarskoj povjesnici, zbog njegovih poslovnih sveza sa Zagrebom i Peštom, s Ljubljanom i Trstom, s Bečom, Parizom i Londonom, sveza od Turske do Brazila, zbog širine njegovih duhovnih obzora i okrenutosti novim razvojnim trendovima, a osobito zato što se bez njegove osobnosti ne može predočiti Rijeka sa svojim trgovinskim i industrijskim kapacitetima u doba nastanka prve Trgovačke komore. I još izravnije:

upravo je Adamić poticatelj i djelatni sudionik prvih osiguravajućih, pomorskih i prijevoznih dioničkih društava za promicanje trgovine i svekolikoga gospodarstva, pokretač prvih trgovačkih udruga u kojima se najbolje očituje dosegnuti stupanj akumulacije kapitala i mogućnost Rijeke da aktivno sudjeluje u matici svjetskih gospodarskih struja, navlastito u primjeni tehničkih inovacija u proizvodnji i prometu. Sve to pokazuje kako su i Adamić osobno i Rijeka u cjelini anticipirali osnutak i temeljno djelovanje riječke gospodarske komore.

Združivanje kapitala u spomenutim dioničkim udrugama označuje, naravno, njegovo okrupnjivanje, što višestruko uvećava njegovu poslovnu sigurnost i sposobnost, njegovu profitnu učinkovitost. To znači da je Rijeka na prijelazu 18. u 19. stoljeće, točnije u prvim godinama 19. stoljeća, u kojima je austrijska državna politika, zauzeta velikim povratničkim gibanjima što ugrožavaju samu opstojnost Monarhije, daleko od svake mogućnosti i volje da se bavi suvislim gospodarskim protekcionizmom, navlastito u Rijeci, da je takva Rijeka, lišena ikakve državne pomoći i povlastica, koristeći samo svoj prirodni položaj poboljšan novoizgrađenom svojom temeljnom prometnicom Lujzijanom, koristeći svoje vlastite resurse i sposobnosti, dospjela na ravan najpropulzivnijih središnjica gospodarske poslovnosti i moći onodobne Europe. U tom je smislu znakovito da polovica tih udruga u naslovu dioničke tvrtke imaju oznaku komora što upućuje da je taj termin već uveliko bio uvriježen u europskom poslovnom svijetu i u ovim našim krajevima.

Područje s kojega u tim udrugama participiraju dioničari poligonalni je kopneni i maritimni prostor oko Rijeke u kojem se Panonija najviše približila Sredozemlju, a zavrta ga vijugava crta od Karlovca Kupom do Risnjaka, Učke i Kumičićeva Sisola do Plomina te odatle, obuhvaćajući Kvarnerske otoke, do Lošinja i Senja. Ukupno je u Rijeci u razdoblju od 1802. do 1811. osnovano šest takvih dioničkih društava s ukupnim kapitalom od 1.250.000 forinta, pri čemu ni jedno od njih nije imalo kapital manji od 100.000, niti veći od 400.000 forinta. Iako su ta društva nastala poglavito radi zaštite kapitala u prijevozu, osobito pomorskom i riječnom (misli se na osiguranje brodova i robe u transportu), ona su se i sama bavila unosnim trgovačkim i bankarskim poslovima, navlastito kratkoročnim u kojima se brzim obrtom gotovinskih sredstava ostvaruje visoki profit. Usto su se bavili raznim špediterskim i drugim posredničkim poslovima.

Rijeka je, dakle, u posljednja dva desetljeća 18. i u prvome desetljeću 19. stoljeća u punom zamahu svoje poslovnosti i svoga rasta. Njezin se procvat očituje u urbanističkom uređenju grada i naglom rastu pučanstva. U tih trideset godina broj stalnih prebivatelja udvostručio se. S devet tisuća stanovnika ona je 1810. godine najmnogoljudniji grad u Hrvatskoj. Njezine poslovne sveze - ne, naravno, samo one A. L. Adamića nego i drugih poslovnih ljudi iz Rijeke - sežu do krajnjih europskih i sredozemnih destinacija. Iako nije bila favorizirana kao Trst, Rijeka je sama našla svoje mjesto i mogućnosti u okvirima merkantilističke politike i fiziokratskih shvaćanja vladajućih krugova u Beču. Što je najbitnije, riječki kapital i riječka poslovnost u to doba ima izrazito hrvatsko obilježje, pretežnije nego u drugim hrvatskim gradovima toga doba, iako je ujedno stjecište stranoga kapitala i stranih poslovnih ljudi, i iako poslovni jezik uglavnom nije hrvatski.

2.

Onda je u tu idilu, reklo bi se gotovo prirodnog gospodarskog i svekolikog drugog razvoja Rijeke potkraj 18. i početkom 19. stoljeća, odjednom udario grom. Francuski je imperijalizam pod krinkom slobodoumnih parola zakucao vojničkom čizmom na gradska vrata. Dana 28. svibnja 1809. Rijeka je došla u posjed Francuza. Marmont je s vojskom iz Dalmacije, preko Like i Senja prošao kroz Vinodol i mirno ušetao u Rijeku. Ne pruživši nikakav otpor, ipak je bila kažnjena. Osim što je morala skrbiti o hrani i svim drugim potrebštinama za vojsku, Marmont joj je nametnuo ratnu kontribuciju od 460.000 forinta. No, to ni blizu ne bijaše sve. Nakon uspostave mira i uređenja Ilirskih pokrajina Riječani su, kao i svi ostali njihovi građani, vrlo loše prošli pri promjeni austrijskih u francuske novčanice u razmjeru 1:3 u korist francuskih, kao i pri drugim sličnim postupcima francuskih vlasti. Napokon, nezasitni je Marmont obvezao Rijeku da mu prisilnim državnim zajmom priskrbi novih 150.000 forinta. Ukratko, Marmont se u Rijeci ponašao kao osvajač, kao bezobzirni okupator i ratni pljačkaš, ne misleći o dugoročnim posljedicama, a one će biti, gospodarski gledano, doista razorne.

Francuska je vlast donijela Rijeci samo zlo. Za razliku od drugih sredina u kojima su Francuzi nastupili kao rušitelji nekih feudalnih struktura, u Rijeci nisu imali prilike nešto takva učiniti. Primjerice, grad Rijeka gotovo uopće nije imao zemljišnih posjeda. S istoka i sjevera ograničena je Rječinom, preko nje bijahu bakarski i grobnički posjedi, a sa zapada skoro nadomak gradskih zidina bijahu posjedi Kastavske gospoštije. Cijela »ruralna« Rijeka ograničena je na naselja Kozala, Drenovu i Plase. Zato se feudalno gospodarstvo, feudalni instituti i društveni odnosi u Rijeci mogu posve zanemariti i zato Francuzi nisu imali Rijeci donijeti što nova. Mogli su samo lopovski prisvojiti njezine kapitale, onesposobiti je za gospodarsku poslovost i ograničiti njezinu municipalnost.

Kako svako ratno stanje - a cijelo razdoblje francuske vlasti na našim prostorima stvarno jest u znaku rata - nije samo ograničavajući, nego nerijetko i vrlo poticajan čimbenik, tako se i Rijeka tome morala podrediti i prilagoditi, iskoristiti sve mogućnosti koje joj dani trenutak pruža. Otvorena su neka nova tržišta, neki novi putovi i gospodarske prilike, ali sve je to bilo gotovo zanemarivo u odnosu na ono što je izgubljeno. Iako se Rijeka relativno dobro snalazila te umješno preživljavala, opći porazni rezultati kratkotrajne francuske okupacije bijahu u njoj doista porazni. Najveći dio manufakturne i obrtničke proizvodnje bitno je smanjen ili se posve utrnulo. Što je najbitnije, temeljni preduvjet riječkoga gospodarstva, pomorska plovidba, posve je blokirana apsurdnim odredbama kontinentalne blokade, prijetećom engleskom ratnom mornaricom na Jadranu, gusarskim pothvatima i općom nesigurnošću, a u svemu tome jednostavno nedostatkom tereta u lukama i truljenjem brodova na sidrištima.

U takvim uvjetima s razlogom se može reći kako je prva Trgovačka komora u Rijeci osnovana na posve naopakim dispozicijama. Utemeljila ju je francuska vlast da služi njezinim ciljevima, da bude poluga njezina gospodarstva i prevlasti na europskim prostorima, a lišila je Rijeku kapitala i uskratila joj korištenje prirodnih prometnica i prometnih smjerova. Rijeka je morala napustiti svoju pomorsku orijentaciju, stožernicu svoga povijesnog trajanja i gospodarskog opstanka, i okrenuti se kontinentalnim smjerovima zapad-istok koji su trebali povezati Francusku s Turskom i Bliskim istokom. Tako Francuska, iako je polazila od zdravih načela poslovosti, gospodarenja i

gospodarske politike, na području Rijeke nije uspjela ostaviti zdrave klice za budući razvitak. Ustanove što ih je stvorila, među njima i Trgovačka komora u Rijeci, ostale su neprilagođene i tuđe na našem tlu, te su iz tih i drugih, poglavito ideoloških razloga morale nestati ubrzo nakon sloma francuske vlasti.

Iz svega je rečenog očito kako danas ne može biti validna dispozicija i kanon komunističke historiografije kako je sve što je revolucionarno, što je niklo iz revolucije, napredno i pozitivno. Očito je, naprotiv, na primjeru Rijeke kako idealizacija prevratništva na početku 19. stoljeća izopačuje povijesnu zbilju. Takva ideološka preduvjerena samo zamagljuju pogled u životnu stvarnost prošloga vremena, priječe njezinu spoznaju. Nedvojbeno je da su francuske vojne i građanske oblasti - bez obzira na parole i frazeologiju kojom su se služili - u četiri godine svoga gospodovanja u Rijeci zaustavili razdoblje visoke konjunktura, ugušili cvatuću poslovnost, vratili riječko gospodarstvo više desetljeća unazad i sve do sredine 19. stoljeća isključili taj grad iz reda važnih industrijskih, pomorskih i trgovačkih promicatelja gospodarskog rasta u bližem i daljem zaleđu. Porazni rezultat francuske vlasti u Rijeci bio je više desetljeća koban ne samo za taj grad, nego ograničavajući za svekoliki gospodarski razvoj Hrvatske.

3.

Nastanak gospodarskih komora seže u 17. stoljeće, najprije u Francuskoj. Prvotno su to staleške organizacije trgovaca. Zato i nose naslov trgovačkih komora. S vremenom su se institucionalizirale i kao organi državne gospodarske politike. Takvu su namjenu **dobile** osobito Napoleonovom uredbom od 23. prosinca 1802. godine. U doba francuskih osvajanja proširile su se Europom, pa i u našim krajevima. Dekretom o ustrojstvu Ilirije (*Recueil de lois, decrets et reglements a l'usage des Provinces Ill-yriennes*) od 15. travnja 1811. godine francuske su oblasti odredile da se utemelje trgovačke komore u Trstu, Rijeci i Dubrovniku.

Trgovačka komora u Rijeci (*Camera di Commercio in Fiume*) osnovana je 18. studenog 1811. godine i djelovala je u tijeku cijeloga razdoblja francuske vlasti, tj. do njezina kraja 26. kolovoza 1813., pa i punu godinu dana nakon toga, sve do 1. listopada 1814. godine. Danilo Klen (*Privredno*, 1959.) s očitom ideološkom intonacijom ovako piše o završetku prve Trgovačke komore u Rijeci: *Nakon kraćeg djelovanja pod uvjetima austrijske privremene uprave Komora se sve više približava svojem svršetku. Uzalud je pokušala da rastumači austrijskim vlastima korisnost postojanja takve ustanove. Njeno daljnje djelovanje nije moglo biti u skladu s feudalnim sistemom, koji je još vladao u Austriji. Ustanova trgovinske komore morala je »kao tudja« da nestane. (...) Zbog toga se ustanova prve Trgovinske komore u Rijeci ukazuje kao jedan od preteča kasnijih trgovinskih komora u našim krajevima, kojega je ovamo donijela pobjedonosna gradjanska klasa u Francuskoj.*

No, takve prosudbe nisu održive. Zna se kako je Austrija u terezijanskom i jozefinskom vremenu počela brzo nadržati oblik staleške države, kako se još prije francuskih revolucionarnih ratova počela homogenizirati u kompaktni državni organizam, kako je na temelju merkantilističkih i fiziokratskih shvaćanja počela stasati u jedinstven gospodarski teritorij, usuglašen s onodobnim konjunkturalnim strujanjima, kako je na duhovnim temeljima jansenizma i njemačkog racionalizma počela dobivati obličje moderne europske države i kako su, uz druge okolnosti, upravo ti ratovi pres-

udno utjecali na prekid takvih trendova. Jednako se zna kako je u predrevolucionarnim vremenima upravo Rijeka bila ona točka u »ugarskom« dijelu države - koji je inače iz tradicionalnih staleških obzira i ograda počeo zaostajati za zapadnim »austrijskim« dijelovima - samim svojim geografskim položajem i iz njega izvirućim prednostima bila jedno od najkonjunktornijih, najpoticajnijih i najinspirativnijih gospodarskih žarišta carstva. Zato unošenje izraženih ideoloških odrednica u tu sekvencu riječke povijesti bez valjana temelja ne proistječe iz rezultata istraživačkih spoznaja riječke gospodarske povijesti - a one su u Kleni doista impresivne - nego ili iz njegove vezanosti za shematizam srednjoškolskih udžbenika iz njegove mladosti ili iz njegova poimanja svoga vremena, da onodobna jugokomunistička vlast traži takvu eksplikaciju odnosnih povijesnih zbivanja.

I zato, kad se u 8. glavi Klenove knjige *Povijest Rijeke* (1988.) ispod naslova *Rijeka opet u Habsburškoj monarhiji* pročita podnaslov *Vraćanje toka unazad*, onda to može biti shvaćeno samo kao potpuna besmislica. Jer čimbenike nazatka treba tražiti na drugoj strani. U biti, Napoleonovi su ratovi prekinuli gospodarski rast Rijeke, jednako kao što su zaustavili i unazadili pozitivne političke (općenito gledano), gospodarske i društvene trendove u Austrijskom Carstvu. Ti su ratovi osiromašili Rijeku i lišili je poslovnoga kapitala, za više je desetljeća onesposobili da ravnopravno stoji uz bok drugih europskih luka. Stoga propast francuske vlasti u Rijeci označuje prekid jednoga neprirodnog stanja u tome gradu, prekid jednoga apsurdnog pokušaja da on funkcionira bez mora, bez svoje luke i njezina dubljeg zaleđa, kao torzo bez ikakvih uporabljivih udova, označuje prestanak jedne osakaćenosti u kojoj je taj grad bio lišen svojih temeljnih prirodnih datosti i prednosti.

Zato prva Trgovačka komora u Rijeci - koliko god je bila izraz i stanovitih pozitivnih trendova u Francuskoj, a ne samo produkt francuskih imperijalnih zamisli, koliko god je u drugim sredinama mogla dati pozitivne razvojne poticaje, u gradu na Rječini nije mogla zabilježiti ništa zbiljski vrijednoga i nije mogla ostaviti neke trajnije rezultate. Ona stoga ostaje samo državni, gospodarski i socijalni entitet koji personificira nakane francuske imperijalne politike, ostaje tek kao zanimljiv povijesno-pravni subjektivitet koji ni zbog same kratkoće vremena u kojem je postojao, a ni zbog objektivnih datosti (kontinentalna blokada i njezine posljedice) nije mogao učiniti ništa što bi bilo vrijedno spomena. Ona je samo dobar uzorak kako se i najbolja ideja može upropastiti ako se ne vodi računa o mjestu, vremenu i načinu njezine primjene, pogotovo ako se pokuša ostvariti u očito naopakim datostima.

4.

No, bez obzira na takvu prosudbu prve riječke komore, pače i unatoč njoj, ipak još valja osvjetliti pobude i razloge njezina ukinuća. Ne toliko zbog nje same koliko zbog grada u kojem je djelovala i općih prilika u kojima su poslovni ljudi toga grada morali tražiti putove svoga prosperiteta.

Nema nikakve dvojbe da izlika za ukidanje Trgovačke komore u Rijeci bijaše što je ona u ovim krajevima tuđa organizacija, što je, dakle, francuska, a to je u ono doba posve negativni kvalifikativ, jer podrazumijeva anarhični liberalizam, prevratništvo i bezvjerje. Zbiljski razlozi bijahu ipak nešto dublji. Austrijski vladajući krugovi, gorljivi nositelji ideologije restauracije i revitalizacije staroga režima, nositelji ideologije sjeđinjene Europe u sustavu posvećene tradicionalne vlasti (Sveta alijansa), u tijeku

Napoleonovih ratova nisu prošli katarzu izbjeglištva, siromaštva i poniženja kao feudalne strukture u drugim europskim zemljama, makar su francuske čete prokrstarile skoro svim krajevima Monarhije. Austrija je iz tih ratova izišla kao najotporniji sustav vlasti na kontinentu, izišla kao najveći dobitnik: stekavši nekadašnje mletačke posjede, zaokružila je svoje gospodarstvo u sjevernoj Italiji sve do švicarskih, savojskih i denovskih granica na sjeveru, te granica Papinske Države na jugu. Činilo se da središnja europska monarhija što se sterala od izvorišta Buga i Dnjestra u Ukrajini do izvorišta Tibera u Italiji i od Krkonoša na sjeveru Češke do nadomak Baru na južnojadranskoj obali kao da je bila predodređena za vodeću ulogu u europskim poslima. I trebalo joj je, činilo se, samo ustrajati u svojem tradicionalizmu i homogenizirati svoje teritorijalne stečevine. Otuda u toj državi vrlo pragmatična državna politika: ne dirati u zatečeni ustroj vlasti, nego ga jednostavno prilagoditi i podrediti vlastitim interesima.

No, koliko je Austrija bila elastična u odnosu prema zatečenim političkim strukturama što ih je bila stvorila francuska vlast (primjerice, rado je zadržala Iliriju kao politički oblik jer je njime razbijala nepoćudni subjektivitet starih krunovina), toliko se pokazala krutom prema izvanpolitičkim centrima moći, ustanovama i oblicima vlasti. U biti radilo se o tome da je izgrađen i učinkovit sustav političkog odlučivanja i izvršavanja vlasti bilo jednostavno podrediti apsolutiziranoj i posvećenoj vladarevoj suverenosti kao jedinu jamstvu od sotonizirana bonapartizma, a da su drugi oblici vlasti, navlastito gospodarske, izlazili izvan okvira što ih je stvorio prosvijećeni apsolutizam koji nije podnosio samonikle ustanove i njihovu inicijativnost, a pogotovo ne njihovu autonomiju u odlučivanju. U klimaksu konzervativnog zanosa u Habsburškoj Monarhiji trgovačka je komora mogla biti shvaćena ne samo kao ponižavajuća francuska naplavina, nego i kao potencijalni generator razornih prevratničkih pojavnosti, jer je u previšnji sustav obnašanja vlasti mogla unositi, uz trgovačke i opće gospodarske probitke, i elemente voluntarizma i građanskog slobodoumlja (liberalizma), neograničena profiterstva i anarhičnost samoinicijativnosti.

Naravno, valja vidjeti i drugu stranu te medalje. Degradacija ideja Francuske revolucije nije se očitovala u neposrednu vremenu nakon bitaka kod Leipziga i Waterlooa i desetljećima nakon toga samo u vojnom porazu njihovih nositelja, nego, nedvojbeno, i u manjkavostima mnogih oblika realizacije tih ideja. Komore što ih je francuska vlast utemeljila u Ilirskim pokrajinama (Trst, Rijeka, Dubrovnik) nisu bile u prilici pokazati i dokazati svoju valjanost. Ako se, dakle, uzme da je onodobni strah vladajućih krugova od svakog oblika slobodarstva, navlastito u gospodarskoj sferi, bio bezrazložan i suvišan, ako se uzme da je svaki zazor prema ustanovi trgovačke komore imao u svojem korijenu ideološko nazadnjaštvo i duhovnu nesklapnost, ostaje ipak činjenica da se one nisu afirmirale, da im okviri Marmontove Ilirije i ratne datosti to nisu dopustile. Zato ih nikakav politički pragmatizam nije bio u stanju očuvati, ostaviti na životu i potaknuti u daljnjem djelovanju. Za to je bilo potrebno gospodarsko vizionarstvo, a njega vrijeme Svete alijanse nije imalo.

Francuzi su pred hrvatskim graničarskim postrojbama napustili Rijeku 26. kolovoza 1813., skoro puna dva mjeseca prije Bitke naroda kod Leipziga. U gradu je nastavila djelovati ista građanska oblast, ali je privremeno podvrgnuta vojnoj upravi na čelu koje je bio general Jurković, vicegubernator austrijskih Ilirskih pokrajina. Takvo je stanje trajalo sve do listopada 1814. godine, kada su ustrojene sve razine građanskih vlasti u ovim krajevima, čime je vojna nadzorna uprava prestala djelovati. Ta činjenica sama po sebi objašnjava zašto Trgovačka komora u Rijeci nije ukinuta

odmah nego tek godinu dana nakon opetovana dolaska grada pod vlast Habsburgovaca.

Gradski je magistrat početkom rujna 1814. ovako predstavio stanje Rijeke ustrojitelju novih građanskih oblasti u ovim krajevima, grofu Saurouu: *Velika nesreća koju je grad Rijeka pretrpio od zala četverogodišnjega nasmiljenog francuskog režima, nastavak takva sustava u tijeku posljednjega rata i izvanrednih političkih promjena što ih je podnijelo ovo pučanstvo, činjenice su koje ne trebaju dokaza. Rijeka je danas više nalik selu bez industrije i bez trgovine, nego li slobodnu pomorskom gradu i slobodnoj luci. Rat 1809. bijaše početak nedaća. Goleme ratne kontribucije, pogubni porezi okrutne i prevratničke vlasti, teškoće svake vrsti, osiromašili su ovo pučanstvo. Očevidi općinskih knjiga iskazuju broj izbjeglica, tako da je pučanstvo od oko 8000 prebivalatja smanjeno za jednu četvrtinu i skoro je polovica kuća nenastanjena. Očevidi poreza i pristojba dokazuju kako su porezni obveznici plaćali 60-70 puta više nameta nego su plaćali prije 1809. godine* (G. Kobler, *Memorie*, 1896.).

Koliko god ovakvo viđenje Rijeke, bilo pretjerano ipak ostaje nedvojbeno da se ona nakon 1813. zaista trebala nečemu vratiti, ali to nije Klenovo »unazad«
nego se normalnije tijekom života.

5.

No, obnavljanje mirnodobnog života - navlastito onih poslovnosti na kojima se temelji opstanak Rijeke kao trgovačkog i industrijskog grada, kao pomorske središnjice, temelje njezini bitni razvojni probitci i opći gospodarski razvitak - nije moglo biti brzo. Opći gospodarski kolaps u koji je zapala Europa još u tijeku Napoleonovih ratova u punoj se mjeri osjetio tek nakon njihova svršetka u lipnju 1815. godine. Opća osiromašenost, nerodice i epidemije gladi, obezvrijeđenost novca i inflatorni procesi, ugušeni industrijski pogoni zbog nedostatka sirovina ili tržišta (kontinentalna blokada) i nagli prestanak proizvodnje ratnih potrebitina, prekinute poslovne sveze i putovi, nedostatak poslovnog kapitala i psihoza opće nesigurnosti zbog tisuća razvojačenih vojnika, beskućnika, invalida i ratnih stradalnika, sve te nedaće bijahu opće pojavnosti. Rijeka je njima bila teže pogođena nego izrazito poljodjelske sredine ili gradovi u razvijenim poljodjelskim krajevima. Što je još gore, ona će se znatno teže i sporije početi od toga oporavljati. Jer Rijeka ne bijaše, a nije ni sada, grad koji bi kao središnjica proizvodnje, razmjene i prijevoza bio vezan za tržišta svoga skromnoga užeg i bližeg zaleđa, nego je bio poglavito vezan za šira kontinentalna i interkontinentalna (poglavito sredozemna) tržišta.

Unatoč takvim okolnostima, Rijeka je sveudilj pokušavala zadržati zdrav poslovni duh i iznenađujuću živahnost koja se poglavito očitovala u ustrajnosti, u opetovanim pokušajima da se nadvladaju nedaće, probiju brane ustajalosti i letargija malodušja. O tome dostatno zorno svjedoči Klenov (*Povijest*, 1988.) opis napora i pokušaja što su ih riječki poslovni prvaci i magistrati višekratno ulagali u poticajne prijedloge i predstavke, na žalost, odreda neuspješno. Duša i mozak tih nastojanja bio je A. L. Adamić (Kobler pretpostavlja da mu je djed nekud iz Istre), gospodarstvenik i gospodarski futurist, najavljiivač i pripremač budućih mogućnosti svoga zavičaja, čovjek koji je daleko nadmašivao vrijeme i mjesto u kojem je živio. Njegov poslovni *alter ego* u Rijeci bio je zet njegova brata Frane, Ivan Krstitelj Anderlić, koji ga je zastupao

u pravnim i poslovnim stvarima, ali uz njega bijaše i krug pouzdanih prijatelja, suradnika i sumišljenika.

Vrijedi spomenuti barem neke glavnije pokušaje riječkog poslovnog kruga iz drugoga i trećeg desetljeća devetnaestog stoljeća. Prvi je napor 1814. godine bio usmjeren da se prva Trgovačka komora ne ukine, nego da se ostavi kao zastupstvo riječkoga poslovnog korpusa. Dvije godine nakon toga Rijeku je posjetio car Franjo I., a zatim opetovano 1818. zajedno s caricom. Teško je povjerovati da A. L. Adamić i riječki gradski magistrat nisu iskoristili te prigode da vladaru prezentiraju gradske probleme i mogućnosti njihova otklanjanja. Valja se, naime, prisjetiti kako je svojedobno (1787.) dvadesetgodišnji Adamić znao naći način da se pojavi u Beču pred carem Josipom II. kako bi izbavio svoga oca Šimuna od potvora domaćih rivala. Iako u eri katoličkog trijumfalizma jamačno u Beču nije visoko kotirao zbog svojih sveza s masonima, valja pretpostaviti kao vjerojatno da su 1816. i 1818. on i predstavnici gradskog magistrata znali iskoristiti carevu nazočnost i prezentirati mu svoja htijenja i svoje mogućnosti u okvirima općih državnih probitaka. No, o tome do sada nisu nađeni nikakvi tragovi.

Iduća se prigoda pojavila na početku 1821., kada se u Ljubljani održavao kongres Svete alijanse. Dana 31. siječnja te godine riječko je gradsko zastupstvo predalo vladaru Promemoriju u kojoj se poglavito traži državna suglasnost i pomoć za gradnju riječke luke (lukobrana) i za gradnju i održavanje novih cestovnih prometnica do nje. Kako ni to nije dalo rezultata, nanovo je iskorištena prva prigoda nakon 5. srpnja 1822. godine, kada su definitivno ukinute Ilirske pokrajine i kada su Rijeka i Civilna Hrvatska južno od Save nanovo dobile političko-pravni status koji su imale prije 1809. godine, odnosno, kada su pripojene ostalim zemljama krune sv. Stjepana. Na tu se prigodu moralo čekati pune četiri godine, kada je, na carev poziv, opet okupljen Hrvatsko-ugarski državni sabor u Požunu (Bratislavi). Riječki zastupnici bijahu nedvojbeno najugledniji riječki građanin Andrija Ludovik Adamić i ondašnji tajnik riječkog gubernija Antun Mihanović, pjesnik hrvatske himne. U naputku što ga je Hrvatski sabor dao svojim zastupnicima u Požunu vrlo su jasno izraženi svi temeljni zahtjevi za funkcioniranje Rijeke kao pomorske, prometne i gospodarske središnjice. Osim toga, dvojica su riječkih zastupnika u tijeku saborovanja tiskali i objavili svoj Nacrt osnutka povlaštenog trgovačkog društva. Uz to je Adamić objavio na mađarskom jeziku *Podsjetnik* kako valja potaknuti mađarsku trgovinu prema Jadranskom moru i prekomorskim zemljama.

I opet svi ti napori i pokušaji ne dadoše rezultata...

Adamić je umro 29. listopada 1828. u 61. godini, duboko nesretan i poražen. Onaj državni ustroj čija mu ideologija bijaše bila probudila nade u mogućnosti neograničenih gospodarskih sloboda očitovao je na jadranskim prostorima svoju osvajačku i pljačkašku narav, nesmiljenost i nerazboritost, a državni sustav koji je imao sve prirodne i zemljopisne uvjete da se u njima Rijeka realizira kao jedno od dvaju (uz Trst) temeljnih pomorsko-prometnih čvorišta Carstva, koji je u jednoj političko-pravnoj cjelini držao svekoliko stvarno i potencijalno gospodarsko zaleđe što je bilo ili je moglo biti orijentirano prema Rijeci, pokazao je tjesnogradnost i potpunu nespособnost da potakne elementarna gospodarska strujanja, da shvati njihovu maticu.

Što je najgore, Rijeka nije tražila ništa nova, dotad neviđena, nego je samo htjela potaknuti one trendove što su se upravo u njoj tako zorno očitovali u predrevolucionarnim vremenima. Vodeći riječki gospodarstvenici ne bijahu idealisti i fantasti, i nisu

bili skorojevići megalomanskih prohtjeva, nego zrela i promišljena poslovna čeljad što je, polazeći od onoga što je već vidjela, doživjela i čime se koristila, htjela opetovano stvoriti u vlastitu i općem interesu, htjela svoj grad izvući iz osiromašenosti i nemoći, htjela oživjeti onaj gospodarski krvotok koji je kataklizmičkim zbivanjima bio ograničen i zaustavljen, a bez kojeg se više ne mogu razvijati ni narodi niti države. No, očito je u meternihovskoj Habsburškoj Monarhiji moralo proći određeno vrijeme dok vladajući krugovi ne dozore do one razine razboritosti i gospodarskog realizma koje je kao temelj politike promovirao prosvijećeni apsolutizam. Adamić i njegovi riječki prijatelji imali su tu nesreću da su sve to vidjeli i znali, da su ustrajno tražili izlaz iz te tupave začaranosti, a nisu bili u moći išta promijeniti u nazorima onih koji su, opijeni pobjedom nad osvajačem i uzurpatorom, samodovoljno vjerovali kako će se sve samo od sebe rješavati, ako se poštuje svetost njihove vlasti.

Unatoč svemu, to suspregnuto i skoro beznadno stanje od prestanka francuske vlasti u Rijeci do smrti njezina gospodarskog i idejnog prvaka A. L. Adamića nije posve obeshrabrujuće. Gospodarska je Rijeka, osim svoje izdržljivosti i upornosti, znala izraziti svoju osobnost i svoju nepomirljivost nametnutim okvirima. Činila je to time što je ustrajavala i opetovano nudila svoje već odbijene prijedloge u novim oblicima i inačicama, a još više time što je održavala oblike društvenosti i uzajamnosti koje apsolutizirana državna i vladareva oblast nije potaknula i odobrila i koji su samim time uvijek bili u pogibli da bi mogli biti prokazani i prosuđeni kao nedopustivi i prevratnički. Riječ je o umijeću riječkih poslovnih krugova da uvijek nalaze legalne oblike svoga druženja, svojih peticija i podnesaka, koji su otklanjali svaku sumnju u njihovu subverzivnost i nelegitimno ponašanje.

Glavni je put vodio u traženje modusa vivendi s lokalnim predstavnicima državne vlasti, koji su svakako morali biti bliže političkoj i gospodarskoj zbilji od svoga monarhističkog vrhovnika, u njihovu uvjerenju kako je smisao tih zahtjeva i molba u traženju načina za boljim funkcioniranjem države, za uvećanjem njezinih gospodarskih i općih probitaka. U tom je duhu vrlo znakovit spomenuti izbor Antuna Mihanovića, riječkog gubernijskog dužnosnika, za člana riječke deputacije u Hrvatsko-ugarskom saboru u Požunu. Tako je u ozračju čistunskog, prostodušnog i u biti neinteligentnog apsolutizma Franje I. poslovna Rijeka morala nalaziti putove koji mogu voditi nekim pozitivnim pomacima, ali koji ujedno ne skrnave mjesnu tradiciju i staleško dostojanstvo. U tome smislu njezini su vodeći pripadnici spremno ulazili u službena politička i sudbena tijela u svojstvu neplaćenih dužnosnika, navlastito prisjednika (asesora ili porotnika), i vijećnika ili predmetnih stručnjaka, a ponekad i predsjednika, primjerice u riječkom Trgovačko-mjenbenom sudbenom stolu i pomorskom konzulatu, u Pomorsko-zdravstvenom magistratu te u Političko-gospodarskom magistratu.

Svakako, u spomenutu je smislu mnogo važnije i znakovitije što u razdoblju od 1819. do 1829., a jamačno i prije toga, u Rijeci postoji i djeluje udruga najjačih poslovnih ljudi, neka vrst njihova sindikata, koja u formi staleškoga veletrgovačkog gremija ima svoje legalne zastupnike što je predstavljaju pred mjesnim i višim državnim oblastima. Kobler je naziva *Trgovačka komora, rečena deputacija* (La camera di commercio, detta deputazione). Samim time Kobler sugerira da je riječki trgovački gremij održao tradiciju prvotne Trgovačke komore, da je ona pod drugim imenom zapravo nastavila funkcionirati i nakon ukinuća. Očito je riječki trgovački (to zapravo znači i industrijski i pomorski) stalež, spoznavši vrijednosti udruživanja i prije osnutka

Trgovačke komore, a lišen financijskih mogućnosti da ih opetovano obnovi, ostao pri toj komori kao obećavajućem obliku udruge i nakon njezina službena ukinuća te ga je promjenom imena htio prilagoditi novim okolnostima, zadržati ga u tijesnim okvirima konzervativna legalizma.

Kako cijeli trgovački gremij nije mogao biti legaliziran drukčije nego kao staleška struktura, kako, dakle, nije mogao biti ustrojen kao entitet gospodarske vlasti, kao gospodarska oblast, mogao je imati službenu valjanost samo ako ga pred državnim oblastima predstavlja određeni broj njegovih zastupnika. Tako je nastalo njegovo ime **Trgovačka deputacija**. Godine 1819. bila su dva trgovačka deputata: Andrija Ludovik Adamić i Vincenzo Thiepolo. Zastupali su gremij veletrgovaca (industrijalaca i pomoraca), odnosno ovih naslovnih vlasnika tvrtka: Luigi Accurti, Andrija Ludovik Adamić, Vjekoslav Anderlić, Ivan Krstitelj Anderlić, Anton i Andrija Belinić (tvrtka je nosila naslov »Anton Belinić i sin«, a bijahu muž i sin najpoznatije Riječanke svih vremena, koja je početkom srpnja 1813. spasila Rijeku od engleskog bombardiranja s mora), Nikola Bradičić, Ilija Bradić, Ivan Mate Kozulić, Franjo Kranjec, Bartolo Delluppis, Josip Jelčić, Iustin Michele, Cristoforo Luppi, Oktavijan Mijatović, Karlo Muschler i Vincenzo Thiepolo (tvrtka Muschler & Thiepolo), Ivan Ostojić, Jovan Rajnović, Jeremija Rosović, Antonio Scarpa, Paolo Scarpa, Josef Seidl, Andrija Šporer, Franjo i Josip pl. Tomašić (tvrtka »Braća Tomašić«), Aleksandar Vuković, Giuseppe Zanna, Ksaver Cenковиć i Tvornica slada d.d.

U prigodama u kojima je držao potrebitim istaknuti kako ne razlaže samo svoje osobno mišljenje, nego da govori u ime cijeloga riječkoga trgovačkog staleža, A. L. Adamić se redovno potpisivao s atributom **trgovački deputat**. Tako je, primjerice postupao u prijepisci s feldmaršalom Lavalom Nugentom, osloboditeljem Rijeke od Francuza i obnoviteljem Trsatske gradine. Sve to dostatno govori kako u cijelom razdoblju od ukidanja prvotne Trgovačke komore u Rijeci 1814. godine do utemeljenja novoga pravnog subjekta sa sličnim ovlastima 1829. u tome gradu neprekidno djeluje organ riječkih trgovaca, koji nema status gospodarske oblasti, ali koji u potpunosti odražava interese svoga staleža i Rijeke kao cjeline. Sudeći po tome, prvotna riječka Trgovačka komora, makar je pravno prestala postojati, *de facto* je nastavila svoj rad pod naslovom Trgovačke deputacije u Rijeci, skučena u pravima, ali ne u dostojanstvu staleža i grada koga zastupa.

6.

Jedan od najrječitijih dokaza kontinuiteta organiziranosti riječkih gospodarstvenika jest naslov ustanove koju su državne oblasti odobrile i imenovala njezin sastav. Naslov je te ustanove **Trgovačka deputacija u Rijeci** (Deputazione Mercantile in Fiume). To u biti znači da je država napokon priznala stvarno stanje, sankcionirala ono što zbiljski nije ni prestalo postojati poslije 1814. godine. Dogodilo se to samo sedam mjeseci nakon smrti Andrije Ludovika Adamića. Kao da se samo čekalo njegovo preminuće, da se to učini!

Osnutak nove riječke ustanove Klen je (*Povijest*, 1988.) ovako opisao: *Prijedlog (riječkih trgovaca i njihovih deputata, naravno, nap. N. C.) da se u Rijeci osnuje posebna »Trgovinska deputacija« poduprli su Riječki gubernij i »Mjembeno-trgovački sud« Ugarsko namjesničko vijeće prijedlog je prihvatilo i Riječkom guberniju 1829. god. poslalo »Statut za trgovinsku deputaciju« da ga Gubernij po potrebi modificira, odštampa i*

dalje kontrolira njegovo izvršavanje. U 15 članaka statuta bila je predviđena organizacija »Trgovinske deputacije«, njeni zadaci i rad, slični, uostalom, onima bivše Trgovačke komore. Trgovinska deputacija ubrzo je i ustanovljena. Za svoga trajanja sudjelovala je aktivno u rješavanju svih poteškoća koje su iskrsavale u razvoju riječke trgovine i privrede uopće. Njena je djelatnost svestrana, a uloga nesumnjiva.

Ovdje valja pripomenuti kako D. Klen u citiranu tekstu pogrešno određuje naslov te delegacije kao da je ona zastupstvo riječke trgovine (jedino bi zato mogla biti **trgovinska**), a ne riječkih trgovaca, što je doista bila i zato mora biti **trgovačka**. Također je nepotpuno i netočno označio naslov navedene sudbene i pomorske oblasti. Ona je do 1828. imala atribut **tribunala** (Tribunale), a od te godine **pokrajinskog suda** (Giudizio provinciale), što je oboje, primjerenije onome vremenu, prevesti izrazom **sudbeni stol**. Zato potpuni i ispravni naslov tih dvaju entiteta glasi: **Trgovačka deputacija u Rijeci i Trgovačko-mjenbeni sudbeni stol i pomorski konzulat u Rijeci**.

No, valja još nešto reći o legalizaciji riječke Trgovačke deputacije.

Riječki je gubernij svojim dekretom broj 1373 od 23. svibnja 1829. riješio da se u Rijeci osnuje Trgovačka deputacija, s čim je 27. svibnja izrazio svoju suglasnost (za-pravo primio na znanje) i potvrdio Trgovačko mjenbeni sudbeni stol i pomorski konzulat u Rijeci. Službeni nadnevak osnutka nove riječke gospodarske ustanove jest, dakle, 23. svibnja 1829. godine, što se najočitije vidi na naslovnoj stranici njezine Knjige zapisnika sjednica, na kojoj stoji upisano: *Protocollo della Deputazione Mercantile di Fiume posta in attività il giorno 23. Maggio 1829*. K tome, uredovni postupak da se Rijeci pribavi takva milost i podari pravo njezinim poslovnim ljudima da imaju legaliziranu vlastitu ustanovu sadrži još jednu nespomenutu instancu na koju valja upozoriti. Ugarsko namjesničko vijeće dalo je svoj pristanak za legalizaciju te ustanove tek pošto je prethodno za to pribavila carevo dopuštenje, *Clementissima Sovrana concessione*. Zato je Rijeka poslije svega bila dužna izraziti njegovom presvetom veličanstvu, *Sua Maestà Sacratissima*, najdublju zahvalnost udruženu s najiskrenijim podaničkim štovanjem i pripoznanjem za njegovo luminozno dopuštenje...

Uz ovo, još valja pripomenuti kako naslov nove riječke ustanove treba shvatiti u duhu onoga vremena, u okvirima mogućih sloboda što ih je davao apsolutizam Franje I. i njegova ministra Metternicha. Termin deputacija podrazumijeva da netko nekoga ovlašćuje i šalje neka ga predstavlja pri ishodu pravnih ili kakvih drugih radnja, ali je u spomenutu ozračju to tek značilo da je riječki poslovni gremij mogao eventualno imati samo pravo predlaganja svojih deputata, jer ih je potvrđivao i imenovao Riječki gubernij. Tako su u spomenutu dekretu kojim je ustanovljena Trgovačka deputacija već bili imenovani njezini članovi. Oni su zatim na temelju toga dekreta pozvali vodeće riječke poslovne ljude (obuhvaćeni su izrazom **negozianti**, što označuje veletrgovce, industrijalce, bankare, brodare i veleposjednike, a uža riječ trgovac, **mercante**, rabi se u onodobnoj Rijeci za vlasnike malih trgovačkih radnja) na prvu utemeljiteljsku sjednicu. Održana je 30. svibnja iste godine. Čin osnutka Trgovačke deputacije samo je priopćen nazočnima, jednako kako im je priopćen sadržaj Pravila Trgovačke deputacije (*Normativo suo Regolamento*), a ne statut, kako je napisao D. Klen, što ga je podarila premilostivna državna vlast u liku Riječkoga gubernija. Unatoč takvoj naopakosti, upravo taj naslov ustanove što ga je napokon prihvatio i odobrio Metternichov režim, rječito govori kako je kruti (neprosvijedeći) apsolutizam »restauracije« bio u proturječju sa samim sobom. Taj naslov simbolizira ustanovu što je nastala u određenoj staleškoj sredini, kao izraz naravnih potreba i htijenja poslov-

nih krugova Rijeke, ali simbolizira i jedan režim koji tim istim krugovima, koji su bili motorna snaga gospodarskog razvoja, nisu dopuštali ni približiti se posvećenoj vlasti i moći odlučivanja. No, sam je taj naslov dokaz vitalnosti krugova koji su ga stvorili, postavši napokon oznakom legalne ustanove, postao je ujedno i znamen da će se oni još odlučnije boriti za opći gospodarski napredak i za svoj grad. Najzad, taj naslov je i mjera civiliziranosti onih koji su ga stvorili i njime označili oblik svoga djelovanja u okolnostima svoje potpune obespravljenosti i mjera onih koji mu nisu davali pravo života i zatim prihvatili na neciviliziran način. Drukčije rečeno, sudeći po tome naslovu, po ljudima što su stajali iza njega kao organizirana staleška skupina, službeni je Beč 1829. godine i u cijelom razdoblju 1813.-1851. daleko zaostajao za svojim kvarnerskim emporijem u poimanju gospodarskoga života, gospodarske politike i stvarnih državnih probitaka, bio u diskrepanciji s jednom od ključnih točaka gospodarskog funkcioniranja Monarhije. No, valja upozoriti kako je na takav odnos austrijskih Habsburgovaca prema Rijeci jamačno utjecala i njihova ustrajna težnja da nanovo zadobiju njemačku carsku krunu. Usmjerenost prema sjeveru te prema mogućnostima što ih otvaraju hanzeatski gradovi i izravan put na Atlantik preko sjevernomorskih luka sigurno je smanjila njihov interes za jadranske emporije i uočavanje njihovih stvarnih vrijednosti. Nije se slučajno Beč okrenuo prema Jadranu tek nakon 1866., kada je Habsburgovcima zauvijek izmaklo Njemačko Carstvo.

Institucionalizirano vodstvo riječkog poslovnog gremija, Trgovačku deputaciju, od navedena nadneva 1829. godine tvore trojica pravih članova (*effettivi*) i dvojica doknadnih članova (*supplenti*), a ne ukupno dvojica, kako je bilo do tada. Sada je točno izražena stupnjevitost njihova osobnog i društvenog značenja. To je učinjeno u ovakvom obliku:

pravi članovi

Paolo Scarpa, prvi deputat

Luigi Accurti, drugi deputat

Leopoldo Thiepolo, treći deputat

doknadni članovi

Luigi Cornet, prvi deputat

Antonio Zanna, drugi deputat

Odmah se zapaža kako su sva petorica deputata bili talijanske narodnosti. To ni pošto nije slučajno i u tome se poglavito može vidjeti pokušaj da službeni Beč, favoriziranjem riječkih Talijana, zadrži svoju apsolutnu prevlast u tome gradu, a da ujedno zaustavi i onemogućí eventualnu spregu i srastanje Rijeke s njenim bližim i daljnjim zaleđem, navlastito sa sve glasnijim ugarskim dijelom Monarhije.

Valja također poimenično istaknuti pripadnike onoga naraštaja riječkih gospodarstvenika koji su ishodili legalizaciju svoga staleškog statusa i svoga institucionaliziranog zastupstva pred vlastima. Abecednim redom to su:

1. Anderlić, Ivan Krstitelj
2. Accurti, Luigi
3. Ciotta, Lorenzo
4. Cornet, Luigi
5. Fulvi, Giuseppe, Tvornica vlasulja

6. Haire, Samuel
7. Jurmann, Andreas i Kosler, (?)
8. Komora ugarskih osiguravatelja
9. Kozulić, Dominik
10. Kozulić, Ivan Mate, stariji
11. Kozulić, Mate, mlađi
12. Mandolf (?) i Kohen, Nathan
13. Matešić, Anton
14. Medanić, Grgur
15. Mijatović, Anastas
16. Mohović, Mate
17. Passi, Giuseppe
18. Rajčević, Jeremija
19. Rajnović, Grigorije
20. Scarpa, Antonio
21. Scarpa, Iginio
22. Scarpa, Paolo
23. Smith, Walter Crafton i Meynier, Charles, Tvornica papira
24. Seidl, Josef
25. Thiepolo, Leopoldo
26. Tomašić, Frane i Josip
27. Vranjican (Vranyczány, Vragnizan), Šimun
28. Zanna, Giuseppe

Uzimajući ovaj popis tek kao indikativni uzorak, očito je iz njega kako je etnička šarolikost vodećih riječkih gospodarstvenika mnogo izraženija nego u prethodnu popisu iz 1817. godine. Tada su Hrvati brojem tvrtka i snagom njihova kapitala prevladavali i daleko nadmašivali sve ostale, kao i u još ranijim razdobljima, a 1829. tvore tek relativnu većinu. Osobito je zamjetan porast Talijana u Rijeci, nakon austrijskih teritorijalnih dobitaka u Italiji poslije Napoleonovih ratova. Računajući tvrtke (a ne broj dioničara u njima) po njihovu naslovu, dobiva se ovakav pregled njihove nacionalne pripadnosti:

nacionalnost	broj	%
Hrvati	12	42,9
Talijani	10	35,7
Židovi	2	7,1
Nijemci	2	7,1
Englezi	1	3,6
Srbi	1	3,6

Valja ipak reći kako u to doba u Rijeci hrvatsko pučanstvo daleko nadmašuje sve ostale etničke skupine, te kako prevladava i hrvatski kapital, osobito ako se računa po sitnim trgovcima (*mercanti*), obrtnicima, malim brodarima (vlasnicima malih plovnih jedinica) i prijevoznicima.

Već iste 1829. godine riječki se poslovni korpus proširio, a takva će se tendencija, iz staleških pobuda, nastaviti i idućih godina. Rijeka sve više dobiva značaj emporijskog stjecišta iz svih dijelova Monarhije, internacionalizira se i gubi neke svoje prijašnje značajke hrvatskoga primorskoga grada.

7.

Cijelo se 35-godišnje razdoblje od 1813. do 1848. u hrvatskoj povjesnici krajeva južno od Save obično dijeli na dva doba. Prvo je obilježeno godinama 1813.-1822., u kojem je Rijeka zajedno s drugim pokrajinama Napoleonove Ilirije bila pod izravnom vlašću Habsburgovaca kao jedna od njihovih krunovina (toga se naslova nikada kasnije nisu odrekli), dakle u sklopu nasljednih njihovih zemalja. Drugo je 1822.-1848. u kojem je dinastija vratila taj grad političkoj zajednici zemalja krune sv. Stjepana, u čijem je sastavu bila do 1809. godine. U biti, s riječkoga motrišta gledano, ipak je to jedno jedinstveno razdoblje u kojem se ništa bitno nije moglo učiniti, razdoblje određene ideološko-političke blokiranosti kojoj su mjera bili najprije zanesenjak Franjo I. (car i kralj 1792.-1835.), a poslije njegov sin Ferdinand V. (vladao 1835.-1848.), koji, budući bijaše znatno ograničenijih duhovnih obzora od svoga oca, nije bio u stanju ni shvatiti, a kamo li nositi odgovornost vlasti. Zato se s pravom to razdoblje naziva Metternichovim, jer mu je poglavito on davao obilježje i tvorio u njemu zbiljsku stalnost.

Stoga djelovanje riječke Trgovačke deputacije, do 1829. kao neformalnog staleškog zastupstva, a poslije te godine kao zakonite ustanove za promicanje gospodarskog života Rijeke, nije moglo ništa bitnije promijeniti. Zbog toga je u tome razdoblju uzaludno tražiti velike ideje i njihova ostvarenja. I zato je ta deputacija jedino mogla biti instrument za otklanjanje trgovačkom staležu, i općenito riječkom gospodarstvu, nepoćudnih pojava, a ne poticajna jezgra za ostvarivanje razvojnih nacrti i programa.

Koliko je sve to vrijeme u znaku malih koraka, pa i stajanja na mjestu u borbi da ne bude gore, i koliko se u njemu teško mogao stvoriti prostor za veći gospodarski zamah možda najrječitije svjedoči osnutak, djelovanje i kraj **Riječke domoljubne udruge** (*Società Patriotica di Fiume*). Pod tim zvučnim naslovom, koji navješćuje posve jasnu političku nastrojenost, ipak ne stoji neki politički entitet, nego kapitalistička dioničarska družba nakana oživjeti neke utrnule riječke poslovne kapacitete i riječku industrijsku proizvodnju. To, naravno, ne znači da takva usmjerenost udruge proturječi njezinu naslovu. Naprotiv, samo pokazuje kako se u ono doba u Rijeci, i ne samo njoj, shvaćao mogući »politički« sadržaj.

Udruga je utemeljena 1834. godine. Pristupio joj je 41 dioničar s ukupnom glavnicom od 35 tisuća forinta, podijeljenih u 70 dionica po 500 forinta. Dioničari bijahu: Luigi Accurti, Ivan Krstitelj Anderlić, Josip Bakarčić, Valentin Bolt, Serafin Bojčić, Giovanni Battista Cambieri, Lorenzo Ciotta, Stjepan Kopajtić, Luigi Cornet, Ivan Mate Kozulić, Andrea D'Ancona, Frane Drago Dešković, Samuel Haire, Franz Hauslich, Franjo Jelovšek, Nathan Kohen, Philipp Landsmann, Giovanni Andrea de

Marochino, Leō Johann Massart, Jakov Bartol Matković, Anton Matešić, Nasljednici pok. Grgura Medanića, Michiele Carlo Melisino, Nasljednici pok. Gašpara Mihletića, Antonio Minelli, Anton Morović, Polikarp Paravić, Anton barun Portner, Iginio Scarpa, Paolo Scarpa, Thomas Sikart, Smith i Meynier, Karl Sporer, Vincenzo de Terzi, Josip pl. Tomašić, Gabrijel Trifić, Ferencz Ūrmenyi, Šimun pl. Vranjican, Thomas Waluschnig, Ivan Zazer, Vincent Sebastijan Zazer.

Popis dioničara u izvorniku (Prva knjiga zapisnika sjednica Trgovačke deputacije) počinje imenom Ferencza Ūrmenyija kao nositelja liste i upisnika najvećeg broja dionica (4). To daje osobito značenje udruzi, njezinim nakanama i težnjama, jer je Ūrmenyi od 1823. godine riječki gubernator, najviši politički dužnosnik i predstavnik državne vlasti. U tijeku svoga dugog prebivanja u Rijeci taj se čovjek srodio s tom sredinom, navlastito s vodećim poslovnim ljudima i pokušao prekinuti mrtvilo u koje je grad zapao. Počeo je, znači, shvaćati životnu logiku prostora i njegovih glavnih pokretača. Nema nikakve dvojbe da je upravo on zaslužan za institucionalizaciju Trgovačke deputacije. No, uskoro je shvatio kako to nije dostatno da se krene s mrtve točke. Rijeci je trebao novčarski doping, a on ga nije mogao priskrbiti. Ostao je posljednji pokušaj da se udruživanjem samoga riječkog kapitala stvori probojno sredstvo za izlaz iz ustajale letargične skrame. No, očito je tome Ferenc Ūrmenyi prekoračio svoje ovlasti i morao je demisionirati. Dana 27. listopada 1836. car i kralj Ferdinand V. prihvatio je ostavku riječkoga guvernera. Nametnuti legitimistički sociopolitički okvir jednostavno nije dopuštao Rijeci dostatnoga zraka za naravni život i razvitak.

Riječka domoljubna udruga očito nije imala sreće. Njezin je kapital uložen u zgrade, skladišta i zemljišta Riječke tvornice slada, koja je bankrotirala još 1826. godine. Pokušaji da se oni prenamijene za druge oblike korištenja i proizvodnje nisu donosili sredstva za proširenu reprodukciju. Udrugin se kapital topio i ona se praktički ugasila 1845. godine. Ūrmenyi je nadživio njezin kraj. Umro je 1858. godine daleko od Rijeke, u svojoj Budimpešti. U riječkoj će povjesnici ipak ostati zabilježen kao nastavljatelj Adamićevih napora, navlastito uz obje ustanove uz čiji je nastavak vezano njegovo ime, uz Trgovačku deputaciju i Riječku domoljubnu udrugu. Objе označuju prve pokušaje unutarnje sociopolitičke profilacije vodećeg gospodarskog sloja, neuspjele, ali znakovite pokušaje.

Prava slika vremena u kojem se sve to zbiva može se najpotpunije uočiti u kretanju broja prebivatelja u gradu Rijeci. Ne računajući pučanstvo naselja izvan gradskih zidina, ono se kretalo ovako:

godina	prebivatelji
1811.	7850
1815.	7576
1819.	6904
1835.	8081
1848.	10105

Uz ovo valja pripomenuti kako se broj prebivatelja u prigradskim naseljima, odnosno u podopćinama Plase, Drenova i Kozala, kretao približno od 1400 do 1600 od početne do završne godine (1811.- 1848.), tj. da je tvorilo oko 17-20% ukupnoga pučanstva u onodobnoj riječkoj gradskoj općini.

Iz svega se navedenog vidi kako se pučanstvo Rijeke smanjivalo sve do 1819. godine i tek od tada počinje rasti, ali tako sporo da će istom 1835. jedva malo premašiti

stanje iz 1811. godine. Za razliku od razdoblja 1760.-1811., u kojem se pučanstvo Rijeke više nego udvostručilo, zapravo poraslo od tri i pol tisuće na skoro osam tisuća prebivatelja, u skoro jednako toliko dugom razdoblju od 1811. do 1848. uvećao se za manje od jedne četvrtine, točnije za 23%.

Očito je kako Rijeka kao emporij nije nakon 1813. godine vraćena u normalu onih gospodarskih tendencija koje je razvio merkantilizam i fiziokratizam prosvijećenog apsolutizma. Očito je kako Rijeka zbog krutosti i nerazboritosti državnog sustava, utemeljenog na apologiji nepromjenjive svetosti državne vlasti, ali i zbog zorne slabosti i nemoći hrvatskoga i mađarskoga gospodarstva koja nisu bila u stanju doprijeti do Rijeke relevantnom količinom i kakvoćom svojih roba namijenjenih izvozu, napokon zbog pošasti, nerodica, suša, gladi i drugih nedaća, kako će ona još dugo nakon Napoleonovih ratova nastaviti time započeti negativni trend i tek će 1835. godine pučanstvom doseći onaj broj koji je imala kad su u nju došli Francuzi 1809. godine.

Sve to upućuje na zaključak kako Rijeka, izgubivši glavninu svoga poslovnog kapitala u razdoblju 1809.-1813., lišena ikakve potpore i mogućnosti da je dobije, uzalud troši energiju na velike planove, jer nema uvjeta da ih realizira. Stalno će zaostajati za Trstom koji je tada dobro dohranjivani bečki favorit. Stvorena institucija Trgovačke deputacije u njoj ustrajno će tražiti izlaz iz takva začarana kruga, jednako ustrajno koliko i uzaludno. Zato Rijeka izlazi iz toga razdoblja kao frustrirani gospodarski subjekt. No, s druge strane, iako se za funkcioniranje Rijeke poslije gradnje Lujzinske ceste (Rijeka-Karlovac, 1809.) nije dogodilo ništa bitno za uvećanje njezinoga kopnenoga prometa, ipak gradnja nove luke izvan ušća Rječine što je tek započeta, jednako kao što se tek počinje trasirati željeznička pruga prema Zagrebu, označuju približavanje Rijeke boljim vremenima svoga prirodnog gospodarskog funkcioniranja.

8.

Revolucionarna zbivanja u Habsburškoj Monarhiji 1848.-49. posve su skrenula javni život s tema gospodarskog života na društvenu i političku razinu. Pobuna Mađara očitovala se ne samo kao antifeudalni, nego poglavito kao nacionalno-oslobodilački pokret koji je sobom nosio pretenciozne, u biti imperijalističke, prohtjeve i porobljivačku bezobzirnost prema svima susjednim narodima. Mađari su se upustili u igru koja će im, unatoč porazu revolucije, od 60-ih godina početi nositi velike prednosti, ali koja će se na dugi rok pokazati zlosretnom.

U samoj Rijeci nije se u tim burnim vremenima događalo ništa što vrijedi zabilježiti u okviru ove teme. Rijeka nije slijedila ni zbivanja u Beču, ni ona u Budimpešti, niti ona u Zagrebu. Ne izrazivši svoju osobnost, stajala je u položaju pasivna promatrača, gotovo indiferentno prihvaćajući sve mijene u njoj samoj prouzročene revolucionarnim zbivanjima izvan nje. Takva pasivnost Rijeke, njezina neodređenost prema vanjskim poticajima - iako može biti znakom njezine provincijalne udaljenosti od idejnih strujanja u žarištima zbivanja - prije svega upućuje na zamorenost i obehtrabrenost njezinih gospodarskih struktura koje u kovitlacu tih mijena ne vide ničega razboritog i zbiljskog što može pojačati pulsiranje gospodarskog života i riješiti nagomilane probleme grada. Kloneći se marksističkih klasnih preduvjerenja o malograđanima i njihovu filistarstvu, bit će najvjerojatnije da su sve te glasine o zbivanjima u europskim metropolama memoriji riječkih građana bile nalik na ono što se

služalo 1789.-1815., navlastito na ono što bijaše *déjà vue* u vlastitu gradu 1809.-1813., a što ih nipošto nije moglo nadahnuti na osobni angažman.

Kad se na kraju sve stišalo i smirilo, pokazalo se kako je, gledano iz Rijeke, glavni dobitak što se Beč bez Metternicha i Ferdinanda V. odlučio za gospodarski realizam, za uvažavanje svoga građanstva kao produktivnog i poslovnog sloja. Učinio je to jasnim znakom već u proljeće 1850. godine.

Na temelju Privremenog zakona o utemeljenju trgovačko-obrtničkih komora od 18. ožujka 1850. godine (*Verordnung des Handelsministeriums vom 26. März 1850. wirksam für ganzen Umfang des Reiches, wodurch das Sr. Majestät mit der Allerhöchsten Entschliessung vom 18. März 1850. sanctionirte provisorische Gesetz über die Errichtung von Handels- und Gewerbekammern kundgemacht wird*) te »Privremenog naputka o uređenju trgovačkih i obrtničkih poslova u Hrvatskoj i Slavoniji« što ga je Hrvatska banska vlada objavila 26. travnja 1851. godine, u Rijeci je najprije imenovan »povjerenik za ustrojenje trgovačke i obrtničke komore u Rieci«, a zatim i »Izborni odbor za ustrojenje trgovačke i obrtničke komore u Rieci«. Kad su izvršene sve pripreme druga gospodarska komora u Rijeci utemeljena je 11. ožujka 1852. s naslovom **Trgovačko-obrtnička komora Rijeke** (*Camera di Commercio e d'Industria di Fiume*).

Na sjednici održanoj toga dana Riječka je komora konstituirana kao pravni entitet, izabrano je i imenovano njezino članstvo, tj. »pravi savjetnici« (*consiglieri effettivi*) i njihovi zamjenici, tj. »nadomjestni savjetnici« (*consiglieri sostituti*). Predsjednik i podpredsjednik Komore izabrani su dva dana kasnije, na sjednici održanoj 13. ožujka 1852. godine. Time je dovršena konstitucija Trgovačko-obrtničke komore Rijeke. Grad je napokon dobio primjeren, posve zakonit državni i staleški institut, ujedno gospodarsku oblast, gospodarsko zastupstvo, službu u korist svima svojim članovima i nutarnje njihovo poslovno sudište. U isto su doba utemeljene i druge trgovačko-obrtničke komore u Hrvatskoj. Prva je među njima ustrojena u Zagrebu, tri tjedna prije riječke, 18. veljače 1852., potom komora u Osijeku, a kasnije i u nekim drugim gradovima.

Na žalost, opet se dogodilo kao i pri osnutku prve riječke komore da okolnosti nisu bile pogodine za takav čin. Ipak nisu bile toliko oprečne njezinu djelovanju kao prije četrdesetak godina. Monarhija je 1852. godine bila zapravo u poratnom stanju, nije bila u prilici djelovati kao geografski određena gospodarska cjelovitost, a 1811. odlučujući su vojni i politički čimbenici grubom otimačinom kapitala i dobara za dugi niz godina spriječili svako suvislo gospodarstvo, presjekli svaku gospodarsku politiku u njezinu temelju.

Oznaka poratno stanje u ovom slučaju označuje posljedice nutarnjega revolucionarnog i nacionalnoosloboditeljskog rata u velikoj složenoj državi koji je posve poremetio uvriježeno društveno, političko i gospodarsko stanje, procese i odnose. Za gospodarsko funkcioniranje Rijeke od osobite je važnosti što su ti poremećaji pogodili poglavito onaj dio Monarhije koji tvori njezino prirodno zaleđe i okosnicu njezine poslovnosti. Poljodjelski resursi Panonske nizine nisu stradali samo zbog kretanja velikih vojska po njoj i u požarima bitaka, zbog izočnosti iz proizvodnje velikog broja poljodjelaca angažiranih, osakaćenih i poginulih u ratu, nego jednako toliko, pa možda i više od toga, što je agrar, odjednom oslobođen feudalnih tlaka i tereta, dostizao znatno lošije proizvodne učinke nego prije dok je bio »pod pritiskom podložničkih odnosa« (I. I. Tkalac). Naravno, potonje se podjednako odnosi na Hrvatsku i Mađar-

sku, ali i na one karpatske i prekokarpatske krajeve (slovačke, poljske i ukrajinske) koji nisu tada bili u sklopu Habsburške Monarhije.

Nepogodna okolnost za Riječku komoru bijaše i to što su se hrvatsko-mađarski odnosi poslije 1848. godine, nakon hrvatsko-mađarskog rata, vrlo sporo razleđivali i omekšavali, a to, naravno, nije bila potka za konstruktivnu uzajamnost i dugoročne gospodarske, infrastrukturne i druge programe. Gospodarska Rijeka, već dobrim dijelom internacionalizirana i talijanizirana zbog uporabe talijanskog kao poslovnog jezika, tu je hrvatsko-mađarsku narogušenost - makar u doba Bachova apsolutizma ona nije mogla biti izražena u punoj oštirini - bila spremna primati poglavito kao negativnu činjenicu iz svoga neposrednog zaleđa skromnih mogućnosti, zaleđa koje joj može otežavati i priječiti komunikaciju s bogatim dalekim destinacijama njezine zbiljske i potencijalne poslovnosti.

Strah od takve mogućnosti postat će temeljnom odrednicom oblikovanja odnosa poslovne Rijeke prema Zagrebu, prema Hrvatskoj, Hrvatima i hrvatstvu, tim više što se taj strah 1848.-49. činio posve utemeljenim. Variranje toga odnosa ovisit će, naravno, o mnogima drugim okolnostima i s vremenom će imati glavno sidro u političkoj nemoći Zagreba da jamči i osigura svojoj najvažnijoj luci pun razvoj svih njezinih prirodnih prednosti što proistječu iz njezina zemljopisnog položaja, prednosti koje valja višestruko uvećati gradnjom prikladnih cestovnih i željezničkih prometnih sustava te u dubljem zaleđu plovnih putova rijekama i kanalima, sidro u gospodarskoj slabosti Zagreba da bude njezin respektabilan poslovni partner i u njegovoj financijskoj nemoći da u navedenu smislu djeluje samostalno, odrješito i poticajno.

Drukčije rečeno, Rijeka se prema banskoj vlasti u Zagrebu odnosila kao bogata udavača prema sirotu proscu i onda kada to nije bila. Igrajući na sigurno, računala je samo sa stvarnim oblicima moći koji će moći razviti svu njezinu privlačnost, a uvećavala je svoju vrijednost otklonom od Zagreba, tim više što u njemu, gledano iz Rijeke, 50-ih i 60-ih godina prošloga stoljeća takvih moći nije bilo ni u zametku. Stoga je političkom Zagrebu preostajalo jedino da se u Rijeci ponaša kao predestinirani mladoženja koji napokon ima svoja određena prava. Učinio je to vrlo civilizirano, maniriom strpljiva i obazriva udvarača, ali i posve jasno: instalacijom hrvatske vlasti i hrvatskih znamenja u njoj. Postalo je to dostatnim povodom da se već 1848. Rijeka, određeni krugovi u njoj, zaraze klicom antihrvatstva koja će se otada ukorijeniti i samo mijenjati oblike svoje *tricolore* (talijanska i mađarska zastava imaju iste boje, samo što su u prve složene okomito, a u druge vodoravno) i nacionalnu usmjerenost, od fjanmanstva do ungareštva i talijanstva i obrnuto.

Tako se u odnosima između Rijeke - u kojoj 1851. godine živi 78% Hrvata i samo 5,5% Talijana - i naravne posve hrvatske sredine u kojoj se nalazi, u kojoj funkcionira kao emporij, stvorio obrazac negativnog i neprirodnog naboja na koji će kasnija zbivanja lijepiti i dopisivati svoje nakaznosti i izopačenosti, posljedice tuđinskih politika i pretenzija da se koriste ovim hrvatskim prostorom. Tako će se u Rijeku uplesti i u njoj splesti njoj nepripadajući nacionalizmi sa svojim ideologijama i svojim izrazito imperijalističkim nagonima. Rijeci bijaše namijenjeno da postane enklavom tuđinskih egzaltacija. Ne treba previdjeti da je jedan od preduvjeta za to nedostatna duhovna profiliranost autohtonog pučanstva, njegova još nejasno izražena osobnost, njegova dugim stoljećima neslobode potisnuta nacionalna svijest.

Unatoč tome što su 1848.-49. godine već očito postavljene negativne dispozicije za funkcioniranje Rijeke kao hrvatskoga grada na hrvatskom prostoru, što su opreke

jasno izražene, riječka Trgovačko-obrtnička komora nije u tome nalazila zapreke za normalan razvitak. Hrvatki organi vlasti i dužnosnici u Rijeci prihvatili su činjenicu da je talijanski jezik uvriježen u gradu kao poslovni jezik u gospodarstvu te nije bilo nikakve zapreke takvoj njegovoj uporabi. Stoga je od osnutka Riječke komore talijanski jezik bio u uporabi kao njezin poslovni jezik, kao što je to zajamčio Josip Bunjevac, opunomoćenik Josipa Jelačića, hrvatskoga bana i riječkoga gubernatora, u proglasu 28. kolovoza 1848. godine.

Riječka Trgovačko-obrtnička komora od osnutka je bila dobro ustrojena ustanova sa sposobnim administrativnim osobljem i članstvom. U tijeku petnaestogodišnje njezine administrativne podređenosti Banskoj upravi u Zagrebu razvila je uredovnu suradnju sa svim ustanovama i službama u Monarhiji i izvan nje (navlastito konzulatima) koji su je činili spremnom da pruža valjane dojave o stanju na tržištima, njihovoj pristupačnosti, o pojedinim vrstima roba i mogućnostima nabavke te da obavlja druge posredničke usluge i poslove. U to isto doba nastavila je neko vrijeme djelovati **Trgovačka deputacija u Rijeci**. No, njezina se poslovnost smanjivala onoliko koliko je nova komora granala svoja pothvatna područja. Već 1854. došla je u stanje likvidacije, koje je 1856. godine dovršeno. Trgovačka je deputacija prestala postojati kao staleški, kao pravni i gospodarski entitet.

Cijelo vrijeme poslije 1813. godine stalno se povećava razlika gospodarskog i svekolikog drugog razvitka između Rijeke i Trsta, na štetu Rijeke, na žalost. Nakon 1833. tu razliku osobito pospješuje i uvećava brodarska udruga Austrijski Lloyd. Takav će se trend nastaviti i pojačavati osobito nakon što je 1857. Trst dobio željezničku prugu do Beča. Proći će šesnaest godina dok Rijeka 1873. ne dobije željezničke priključke sa zaleđem, na jednu stranu do Pivke, a na drugu do Karlovca i Zagreba. Do tada će Trst steći skoro dvadeset puta veći pomorski promet i imati preko pet puta više prebivalatja.

U takvu zaostajanju za svojim glavnim suparnikom na sjevernom Jadranu Rijeka je do sredine 19. stoljeća izgubila naraštaj uspješnih poslovnih ljudi što su se na razmeđu 18. i 19. stoljeća zanosili velikim gospodarskim projektima. Degenerirani oblik toga zanosa jest negativno i nacionalno izopačeno politikanstvo izraženo u zbivanjima 1848.-49. godine. Poslije toga Rijeka tone u sivilu svoje svakodnevne poslovnosti. Ne ističe se kao prije među našim lukama. Primjerice, ne iskače bitno od razine Bakra i Senja. Nema vlastite moći i lišena je vanjskih poticaja da to stanje bitnije promijeni i ubrza razvitak. U toj je poziciji i njezina Trgovačko-obrtnička komora. Ona uočava sve relevantne stvari, registrira ih i izvješćuje o njima, što jest korisno, ali to u riječko gospodarstvo ne ulijeva nove ideje, nove kapitale i novu gospodarsku moć. No, vrijeme velike mijene ipak se približilo.

9.

Kronološki gledano, velika je mijena započela »Riječkom krpicom«, papirićem s novim tekstom 66. članka Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine nalijepljenim na stari tekst, izmjenom kojom je Rijeka izuzeta iz Hrvatske i prepuštena Budimpešti kao *separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*, neozbiljnim postupkom koji je postao i ostao pravnim ruglom Austro-Ugarske Monarhije i sramotom na obrazu 38-godišnjeg cara i kralja Franje Josipa s kojom će on živjeti još skoro pola stoljeća. Stvarni početak te mijene ipak označuje dovršetak gradnje željezničkih pruga i dola-

zak prvih vlakova u Rijeku: 24. lipnja 1873. iz Pivke i 23. listopada iste godine iz Karlovca (od Zagreba do Karlovca bila je gotova još 1865.). To bijaše stvarni eliksir riječkom gospodarstvu, koji će odmah nabujati njegovu životnu snagu, ubrzati strujanje njegova krvotoka.

Rijeci kao da je odjednom sve postalo moguće, ostvarivo, na dohvata ruke. Odmah će se početi smanjivati negativna razlika u odnosu s Trstom, odmah će Rijeka stati u prvi red jadranskih luka. Do 1913. približit će se polovici pomorskog prometa Trsta (od skoro 1/20 1867.), unatoč tome što je Trst sveudilj u stalnom usponu, jer se prije Rijeke uključio u transformaciju pogona na brodovima i brodova samih prijelazom od jedrenjaka na parobrode i jer je u tome tršćanska i tržička (Monfalcone) brodogradnja bila brža od riječke. No, jednako velikim koracima grabi i Rijeka te smanjuje negativni količnik razlike. Rijeka u to doba ima jednu petinu svih industrijskih radnika u Hrvatskoj (6484), po broju stanovnika (oko 53000 na onodobnom užem području grada), ako se uračuna Trsat, Sušak, Sušačka Draga, Orehovica, Čavle, Grobnik, Jelenje, Viškovo, Krnjevo, Zamet i Kantrida vrlo je blizu Zagrebu s oko 75000 stalnih prebivaljela, dok, primjerice, Osijek, tada treći hrvatski grad, nema niti polovicu od toga broja.

Kako je to počelo i čemu pripisati takav razvoj?

Poznato je kako svaka luka koristi i razvija svoje prirodne i umjetne resurse, svoje prijevozne, skladišne i tržišne kapacitete i prosperira onoliko koliko joj to omogućuje gospodarska snaga njezina zaleđa, tj. kakvoća i količina robne proizvodnje, prometna protočnost i atraktivnost ponude roba. Rijeka je u dugotrajnu miru nakon 1866., i nakon stvorenih temeljnih preduvjeta za siguran i brz prijevoz roba željeznicom, poslije 1873. mogla funkcionirati u vrlo povoljnim nutarnjim gospodarskim, a za nju i pogodnim političkim datostima, kao glavni emporij skoro cijele Panonije sve do Erdelja i zakarpatskih krajeva zapadne Ukrajine i južne Poljske. Pri tome bijaše bitnija gospodarska protočnost toga prostora do Rijeke od njegove nutarnje političke artikulacije, pa čak i od same gospodarske politike, ne uvijek osobito suvisle. Fenomen Hong Konga (nalik mu bijaše Trst pa i Solun počev od 60-ih godina ovoga stoljeća) vrlo zorno pokazuje kako politički odnosi, ideološki sustavi te državana i društvena uređenja između luka i njihova zaleđa nisu bitni, ako funkcionira promet, ako nema carinskih i drugih barijera, ako se omogući robno-novčana razmjena i naravni tržišni odnos.

Zato u prosudbi razvoja Rijeke u posljednoj četvrti prošloga i na početku ovoga stoljeća status Rijeke, njezina izravna podvrnutost Mađarskoj, nipošto ne može biti njezina bitna odrednica ili nužni preduvjet takva razvoja. Nema nikakve dvojbe da je Rijeka jednako tako mogla gospodarski funkcionirati - sa željezničkim prugama što su se projektirale, trasirale i gradile znatno prije famozne »Riječke krpice« - i da je ostala u sklopu banske Hrvatske. To se može posve pouzdano reći, jer i u takvim uvjetima infrastrukturna gradnja, navlastito gradnja lukobrana i proširivanje lučkih kapaciteta, nije mogla biti ni hir ni dar, nego je to bila zadaća vremena: nužnost i preduvjet za normalno funkcioniranje lučkoga grada na mjestu gdje se Panonija najviše približila Jadranu. Za to nije mogao biti zainteresiran samo taj grad, ili samo Hrvatska, nego i najudaljenije njezino zaleđe. To najbolje potvrđuje, među inim, današnji interes toga istog i šireg zaleđa za Riječki naftovod.

Mađarski investicijski ulozci u riječku infrastrukturu odražavaju poglavito gospodarski interes, jer se temelje na brznoj isplativosti, proširenoj poslovnosti i uvećanoj

profitabilnosti. Iako, naravno, i te investicije imaju političku konotaciju, prije u toj funkciji treba vidjeti urbanističke zahvate, reprezentativne građevine i pompoznost njihova stila. Jer Rijeka je prvi iskorak velikomađarskog nacionalizma iz njegovih dotadašnjih okvira, iskorak u kojem on očituje svoj imperijalistički apetit. Upravo je Rijeka temeljna stratezijska točka i okosnica mađarske imperijalne požude, jer njome Mađarska zakoračuje preko Hrvatske, uklješćuje ju s druge strane, presijeca cisleitanski dio Monarhije na dva dijela i ujedno, što je najbitnije, izlazi na more s »vlastitim« teritorijem, stječe neograničene mogućnosti komuniciranja sa svijetom.

Zato je Mađarska vlast u Rijeci - podilazeći svakome već zatečenom ili novom obliku njezine suprotstavljenosti sa svojom naravnom sredinom - htjela jasno obilježiti prekid sa svime što je označivalo i podsjećalo na zajedništvo toga grada s Hrvatskom. Nakon što je 1868. u Rijeci uvedena mađarska uprava, Josip Zichy, ondašnji riječki gubernator objavio je 1. studenoga 1871. godine Uredbu o utemeljenju Trgovačko-obrtničke komore za grad Rijeku i njezino područje (*Regolamento per l'istituzione della Camera di commercio e d'industria per la città di Fiume e suo territorio*), iako je to zapravo bio samo formalnopravni akt kojim se postojeća komora i njezino djelovanje podvrgavaju i usklađuju s ugarskim zakonima te nema značenje pravnog akta o stvarnom osnutku nove komore. Riječka Trgovačko-obrtnička komora praktički nije prekidala rad, niti je tim aktom dobila neka bitno nova svojstva ili ovlasti. Ni osoblje nije promijenjeno. Nastavila je djelovati kao i dotada.

10.

Dugotrajna nemoć Rijeke, što je u njoj stvorila nesuzdrživu želju da iziđe iz gospodarske obamrlosti i milimetarskih pomaka, da razvije svoje poslovne sposobnosti na što duljim trasama svoga kontinentalnog zaleđa, napokon je završena. U privjetrini razvijenih svih temeljnih dispozicija za brzi gospodarski rast Rijeka će od 1873. razviti sva svoja jedra. Ujedno, ona je dostatno daleko od Budimpešte da je ne gnjavi sitničavostima svoga vrhovništva i prevažna da bi je htjela ozlojediti. Mađarska će uprava tolerirati riječko talijanstvo i talijanaštvo (ne razlikujući ih), povlađivati mu jer je ono nikako ne može ugroziti i jer joj može biti od koristi kao potencijalni most do političkog savezništva s napokon sjedinjenom Italijom.

U takvu ozračju Riječka je komora razgranala svoju djelatnost kao prvorazredna ustanova te vrsti. Uredovno se bavila ovim djelatnostima:

- proučavala je iz vlastitih pobuda, na zahtjev državnih ili mjesnih vlasti, ili zainteresirane gospodarske skupine, sva pitanja koja se tiču u njoj zastupljenih gospodarskih entiteta, njihovih skupina ili udruga;

- pratila je, bilježila i spremno davala na uvid sve relevantne pojave gospodarskog života, navlastito prometa roba i cijena i ocjenjivala njihov učinak na gospodarske tokove svoga područja;

- u spomenutim je pitanjima predlagala odgovornim državnim, područnim ili mjesnim oblastima, stručnim ili staleškim organizacijama svoja mišljenja i prijedloge;

- iznosila je svoja shvaćanja, primjedbe i prijedloge o nacrtima zakona, uredaba i naredaba, carinskih, tarifnih i drugih propisa koji se izravno ili posredno odnose na gospodarstvo, na određene granske ili strukturne cjeline, tražila opoziv zakona, poje-

dinih zakonskih odredaba ili drugih propisa koji su bili štetni za trgovinu ili određene privredne grane;

- skupljala je i obrađivala statističke očevide i tekstualna izvješća o gospodarskom stanju Rijeke i tvrtka s njezina područja te svake godine objavljivala svoje izvješće o gospodarskom stanju Rijeke; spočetka su ta tiskana izvješća imala naslov *Rapporto per anno (...)*, potom *Rapporto generale* i *Rapporto statistico-economico*, tekstualno i statističko izvješće u jednoj ili dvije posebne knjige svake godine, i najzad *Relazione sulla situazione economica di Fiume*;

- vodila je službene upisnike (registre) svih tvrtka, samostalnih entiteta ili podružnica na svojem području, u tom smislu obnašala funkciju gospodarske oblasti i davala legitimitet svakoj tvrtki da bude zastupana u Komori;

- priređivala je i uređivala pravila trgovačkih običaja (uzanca) na svojem području; povremeno objavljivala (tiskala) te uzance;

- davala je potvrde o podrijetlu robe i druge isprave u trgovačkom i općenito u robnom prometu; vidirala je pomorske manifeste, davala vjerodajnice tvrtkama o njihovoj poslovnoj sposobnosti i kvalificiranosti;

- prikupljala deklaracije i dojavljivala zainteresiranim tvrtkama i pojedincima o dražbama i jeftimbama (licitacijama, aukcijama), o nakupima, rasprodajama i drugim ponudama robe i dionica, o stečajevima i drugim poslovnim pojavnostima;

- prikupljala podatke o domaćem i inozemnom tržištu, o vjerodostojnosti tvrtka na drugim tržištima, o njihovim posebnim pogodnostima (niske cijene i sl.) ili nepogodnostima kao što su ratovi, nemiri, zarazne bolesti i o drugim oblicima nesigurnosti;

- poticala i potpomagala tvrtke da sudjeluju na gospodarskim izložbama u zemlji i inozemstvu te drugim priredbama za promicanje gospodarske djelatnosti na svojem području; organizirala njihove zajedničke nastupe na tim priredbama;

- osnivala, suosnivala, izdržavala i upravljala ustanovama za obuku i odgoj pripravnika i podmlatka potrebna gospodarskim granama na svojem području; stipendirala učenike i studente;

- sudjelovala u utemeljivanju milosrdnih (karitativnih) ustanova, davala potporu i potpomagala dobrotvorne djelatnosti i pothvate na svojem području;

- davala godišnje novčane nagrade najboljim radnicima zaposlenim u tvrtkama na svom području;

- surađivala sa staleškim, strukovnim i drugim gospodarstvenim udrugama, usklađivala, nadzirala i poticala njihov rad;

- posredovala u prijeporima i sukobima (štrajkovima) između radnika i poslodavaca; pokušavala kao neovisan mirotvorni čimbenik smanjiti štete od takvih pojavnosti;

- osnovala i (jedno vrijeme zajedno s riječkom Trgovačkom burzom) izdržavala stalni Obranički sud (*Giudizio Arbitramentale*), koji je djelovao neprekidno od 1853. godine; obavljala izbor i reizbor sudaca toga suda i nadzirala izvršavanje njihovih pravorijeka;

- imenovala stručnjake za vještačenje u procjenama poslovne djelatnosti, procjeni šteta nastalih u robnom prometu, havarijama u transportu, požarima i drugim nesrećama; izdavala o tome uredovne svjedočbe;

- anketirala tvrtke, staleške i strukovne udruge o raznim gospodarskim problemima, o radnom vremenu, uzancama i sl.;

- surađivala s gospodarskim entitetima, s poduzećima, udrugama i ustanovama, osobito s Pomorskom upravom i Trgovačkom burzom u Rijeci, te s izvanprivrednim čimbenicima, u svrhu zaštite i promicanja industrijske proizvodnje, pomorstva, trgovine i drugih gospodarskih djelatnosti na svojem području;

- po potrebi surađivala sa svima trgovačko-obrtničkim komorama na području Austro-Ugarske Monarhije, te brojnim komorama, gospodarskim udrugama i ustanovama izvan granica te države;

- slala svoje zastupnike u pojedina tijela državnih i mjesnih oblasti, bila u izravnu doticaju s ugarskim ministarstvima trgovine, industrije i obrta, te s ministarstvom financija;

- sudjelovala u javnim manifestacijama, proslavama i svečanostima;

- povremeno je, primjereno potrebama, ulagala posebne napore za rješavanje nekih ključnih problema u razvoju riječkoga gospodarstva: pri projektiranju i gradnji riječke luke i proširenju njezinih ukrcajno-iskrcajnih i skladišnih kapaciteta, pri uspostavi linijskih plovidba iz Rijeke i preko Rijeke do istaknutih svjetskih luka te pri drugim infrastrukturnim pothvatima koji su jačali riječko gospodarstvo.

11.

Jednako kao što je Rijeka kao grad i poslovno čvorište dosegla svoj vrhunac u početnim godinama ovoga stoljeća do Prvoga svjetskog rata, tako je i Komorina djelatnost tada dosegla svoj puni zamah. Osobitost je što Rijeka u to doba postaje važnom središnjicom za izvoz radne snage u Novi svijet. Povremeno je okupljalište tisuća ljudi iz naših pasivnih krajeva od planinske Istre do Like i od Gorskog kotara do primorja i Kvarnerskih otoka, pa i onih južnije od njih. Dolaze u Rijeku prije ukrcaja za plovidbu preko oceana. Riječke će se tvrtke koristiti množinom te tužne ponude jeftine radne snage i uvećavati profitabilnost svoga poslovanja.

No, sve će te razvojne silnice prekinuti spomenuti rat. Pomorski je promet odmah presahnuo, jer Sredozemljem gospodare mornarice sila Antante. Istina, Italija je još godinu dana ostala neutralna, ali Rijeka, uz Trst, i tako nije imala znatnijih doticaja s tamošnjim tržištem. Kada je pak Dvojna monarhija nakon ruskog i balkanskog bojišta morala otvoriti i ono treće na Soči, prema Italiji, Rijeka je - kao, uostalom, i sve naše luke na Jadranu - ostala lišena ikakve mogućnosti doticaja sa stranim svijetom. Za razliku od talijanskih luka, naše, zaštićene otocima i jakim bazama ratne mornarice u Puli i Kotoru, bijahu sigurne kao da su u dubokoj pozadini, osobito nakon što je 1917. bojišnica sa Soče pomaknuta na Piavu. Unatoč tome, Rijeka je, ostavši bez prihoda s mora, mogla gospodarski egzistirati samo na preinakama svoje industrijske proizvodnje za ratne potrebe. Brodogradilišta, tvornica torpeda i rafinerija u punom su zamahu, a uz njih i neke manje tvrtke. To je ipak bilo premalo, jer je rat prouzročio krizu poljodjelstva, pa se u gradu čuti nestašica i siromaštvo.

Kad su napokon Središnje sile, ne izgubivši bitku, izgubile rat, nastaju poznate zavrzame oko primjene i izigravanja Londonskog ugovora. Zbog toga Rijeka, dočekavši mir, ulazi u fazu nesređenosti, nemira, D'Anunzijevih egzaltacija i opće nesigurnosti. U stvorenu provizoriju Riječke Države, iako međunarodno priznate, ne-

ma temeljnih preduvjeta za normalizaciju gospodarskog života. Zato će »ratno stanje« u tome gradu, kojem je zbog novoga državno-političkog stanja otežano komuniciranje sa svojim prirodnim zaleđem, potrajati još dugo nakon prestanka svjetskog sukoba. Praktično je ono trajalo cijelo desetljeće, sve do sklapanja Rimskog ugovora između Kraljevstva SHS i Talijanskoga Kraljevstva 24. siječnja 1924. i pripajanja Rijeke potonjoj državi.

Riječka je komora sve to vrijeme nastavila djelovati, održavajući se kao ustanova sa znatno smanjenim osobljem, ali u posve nenaravnim uvjetima. Zapala je u stanje obamrlosti u kojem je tek povremeno mogla obaviti ili pokušati obaviti neku od svojih funkcija. Kako je i mogla, kad je riječka trgovina svedena na sirotinjsku aprovizaciju, racioniranu državnu opskrbu? Kako je inače mogla, kad se riječka industrija, izgubivši stara tržišta, morala preusmjeriti za mirnodobnu proizvodnju i kada za to nije imala od koga tražiti niti dobiti potrebite kapitale? Kako je moglo drukčije, kad su rat i poraće uništili riječko, dobrim dijelom mađarsko, novčarstvo ratnim zajmovima i bezvrijednim papirima? Kako je moglo kad je riječko brodarstvo znatnim dijelom rašepeno, otuđeno, oštećeno i uništeno? Kako ...?

Riječkoj Trgovačko-obrtničkoj komori nije bilo dano da odgovori na ta pitanja. Rijeka je došla u ustroj jedne države u kojoj nije mogla funkcionirati na zemljopisnim koordinatama, na prometnim i gospodarskim dispozicijama na kojima se stoljećima razvijala. Došla je u neprirodno stanje kao umjetni *appendix* prikrpan nekom tijelu kojem ne pripada, koga je mogao samo opterećivati i štetiti mu, a na kojem se i sam morao sasušiti. Italija, optočena tolikim lukama na sva četiri mora koja je oplakuju, nije mogla ni shvatiti problem Rijeke i njezina funkcioniranja sa zaleđem, njezine ovisnosti od toga zaleđa, a kamo li taj problem riješiti. Zapravo nije ni bila u stanju to učiniti, niti je to kanila. Skoro se može reći da je uzela Rijeku samo da napakosti Kraljevstvu SHS, jer sama nije mogla Rijeci ništa dati, niti je što od nje mogla dobiti.

Ipak to ne bijaše sve. Tuđinskim imperijalnim politikama stvoren talijansko-talijanaški duhovni naboj u Rijeci, nenaravan i proturječan sebi samom, morao je biti pogođen još jednom pedepsom zbog svoje nastrane politizacije i za iskanje kruha nad pogačom: uskoro nakon pripojenja Rijeke Italiji počinje ideologizacija talijanske, skupa s njom i riječke ekonomije. Tvrte se udružuju u fašističke korporacije i stavljaju pod državni nadzor, podvrgavaju državnoj gospodarskoj politici i samovolji fašističkog režima. Riječka trgovačko-obrtnička komora, *Camera di commercio e d'industria*, počeo će mijenjati imena (najprije 1928. godine Pokrajinsko gospodarsko vijeće, *Consiglio provinciale dell'economia corporativa*, i napokon 1937. Pokrajinsko vijeće korporacija, *Consiglio provinciale delle corporazioni*), mijenjati svoju namjenu, zadaće i ulogu, a sve uzalud, jer Rijeka u to doba ustrajno stagnira i nazaduje, osobito njezina luka, provozni i trgovinski promet. Sama Komora pak prestala je biti ono što je bila i postala nešto drugo. No, to je već posve druga priča, naime to je njezina povijest u dvama totalitarnim sustavima, najprije fašističkom, a onda u podjednako neciviliziranom komunističkom, iako u potonjem pod određenim pogodnijim političko-geografskim okolnostima.

12.

Ako se na suvremenu i povijesnu Hrvatsku gleda kao na gospodarsko-prometni prostor, odmah valja uočiti kako je njegova bit, njegova strategijska okosnica i stožer-

na osnovica njegove funkcionalnosti na smjeru Zagreb-Rijeka, na okomici što povezuje Panoniju i širi srednjoeuropski prostor s Jadranskim morem i Sredozemljem. Svi ostali smjerovi samo su pobočnice i produžetci toga glavnog prometnog pravca ili tek njegove pomoćne inačice. Sve oko njega samo ga upotpunjuje i uvećava njegovu važnost, čini njegovu uporabljivost cjelovitom. Stoga je on kralješnica hrvatskoga prometnog i gospodarskog sustava, funkcioniranja Hrvatske kao nacionalnog i državnog prostora. Odatle važnost gospodarske Rijeke kao polazišta i ishodišne točke u funkcioniranju širokih prostora i važnost glavnoga agensa riječkoga gospodarstva, njegove komore.

Očito se Rijeka nalazila, a nedvojbeno se i danas nalazi, na sjecištu raznih imperijalnih interesa i politika. Bila je podvrgnuta hirovima i naopakostima stranih uplitanja u ove naše prostore, koja su posve zanemarivala njezinu datost na određenom geografskom prostoru, išla čak usuprot funkcionalnoj logici toga prostora i samoga grada. Rijeka je sve to morala samo podnositi, nemoćna da im se odupre. U pogodnu razdoblju prije Napoleonovih ratova poslovna je Rijeka stekla samopouzdanost i osobnost kakvu poslije neće imati. Tada se još činilo kako će vlastitom snagom moći rješavati svoje probleme. Poslije tih ratova nije više mogla ni sanjati o takvoj mogućnosti. Državni subjektivitet što ga je igrom slučaja bila stekla 1920.-1924. nije takvoj ulozi ništa mogao obećati. Iz svega slijedi da Rijeka sa svojom gospodarskom poslovnošću, personificiranoj u ustanovi njezine Trgovačko-obrtničke komore (njenim pretečama i sljednicima), nije mogla bitno utjecati na izmjenu gospodarskih datosti, nego je samo uspijevala koristiti nametnute okvire za postupan i ustrajan rast svoje djelatnosti i riječkoga gospodarstva.

Komorina poslovna poduzetnost, osobito u razdoblju 1868.-1918. ima i neka lokalistička obilježja, što se očituje u nerijetko tjesnogrudnom reagiranju na šire koncepcije razvoja, primjerice pri izjašnjavanju o gradnji magistralnih željezničkih i cestovnih prometnica, u nastojanjima da stekne i zadrži monopolistički položaj, poglavito u odnosu na druge naše jadranske luke, pri zahtjevima za izmjenama porezne, tarifne i carinske politike i u drugim sličnim prigodama. No, u tom smislu ta se riječka ustanova ne razlikuje od drugih komora u Monarhiji, t.j. sve su one ponekad podjednako navraćale vodu svaka na svoj mlin, nerijetko posve tjesnogrudo.

Kako je slobodno tržišno gospodarstvo glavna značajka i odrednica gospodarske politike, kako profiterstvo i natjecateljski duh tvore zdravu jezgru poslovnosti, valja istaknuti da su Rijeka i njezina Komora, čvrsto se držeći zadanih okvira, uvriježenih shvaćanja poslovnosti, njegove učinkovitosti i digniteta, postigle takve rezultate i vrijednosti, stekle takva iskustva koja će još dugo mamiti istraživače. U tom smislu osobito je potrebno što prije objaviti pretiske redovitih godišnjih Komorinih izvješća - dobrim dijelom pokradenih te ih nema ni u javnim ni u stručnim knjižnicama - jer je to temelj za istraživanje riječke gospodarske povijesti. To bi trebala biti najpreča zadaća suvremene Riječke gospodarske komore i Ekonomskog fakulteta u Rijeci.

Riječko se gospodarstvo razvijalo u sklopu temeljne funkcije Rijeke kao važne trgovačko-tranzitne pomorske, cestovne i željezničke te industrijske središnjice, među najvažnijim u Austro-Ugarskoj Monarhiji, pa je Komora dobar indikator općega gospodarskog njezina razvitka, navlastito njezina istočnoga i jugoistočnog dijela kao i svekolikoga hrvatskog zaleđa, dobar - uz Trst najvažniji - indikator gospodarske povezanosti Podunavlja i Sredozemlja, a to ujedno znači da je Rijeka dobar i znakovit pokazatelj svjetskih gospodarskih tokova na širokim morskim i kontinentalnim pros-

torima. Zbog toga je domet mnogih Komorinih koncepcija, gospodarsko-političkih istupa i domašaj njezine praktične djelatnosti daleko izvan samoga grada, pa i njegova užeg i šireg zaleđa.

Na zrakama i križištima takvih, povijesno uvjetovanih, ponekad međusobno oprečnih, silnica valja istraživati ne samo komponente razvoja Rijeke kao grada u sklopu naše i opće gospodarske povijesti, nego, nedvojbeno, tu valja tražiti izvorište mnogih političkih pojava u onodobnoj Rijeci, čimbenike koji su utjecali na uobličavanje političkih struja, ozračja i zbivanja, te, što je najvažnije, tražiti uzroke i poticaje političkih borba za Rijeku, uzroke mađarskih i talijanskih posizanja za njom.

IZVORI

Izvori za istraživanje povijesti preteča današnje Riječke gospodarske komore, temeljnog subjekta riječke gospodarske povijesti, nalaze se u raznim arhivskim cjelinama. Najveće takve cjeline su u Rijeci. To su kompletni arhivski fondovi ili njihovi znatni dijelovi u Povijesnom arhivu Rijeka. U svim ostalim arhivima nalaze se manje cjeline ili pojedini spisi koji do sada nisu popisani i istraženi, ili je to učinjeno samo djelomice, te ih se može samo općenito opisati ili predočiti. Po mjestima nahođenja skupine su povijesnih izvora podijeljene u tri dijela.

1. Arhivski fondovi u Povijesnom arhivu Rijeka

- Trgovačko-obrtnička komora i Trgovačka deputacija u Rijeci, PAR, PO-1;
- Trgovačko-mjenbeni sud i pomorski konzulat Rijeka, PAR, PR-1;
- Riječki guberniji: Regium Gubernium Fluminense (1776.-1809.), Riječko okružno poglavarstvo (1814.-1822.), Kraljevski riječki gubernij (1822.-1850.), PAR, JU-4;
- Kraljevski gubernij za Rijeku i Ugarsko-hrvatsko primorje (1870.-1918.), PAR, JU-5;
- Županijski sud Rijeka (1850.-1870.), PAR, PR-5;
- Okružni sud Rijeka (1870.-1924.), PAR, PR-3.

2. Arhivsko gradivo u drugim hrvatskim povijesnim arhivima

Povijesne izvore o Rijeci (zajedno s područjem Istre, Gorskog kotara, Kvarnerskog primorja i otoka) sadrži arhivsko gradivo u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Arhivu HAZU u Zagrebu, povijesnim arhivima u Pazinu, Zadru, Splitu i Dubrovniku koja je prikazana i opisana u referatima objavljenim u Vjesniku HARP, 23, Pazin-Rijeka 1980.

Povijesne izvore koji se odnose na gospodarsku povijest Rijeke i njezinu povezanost sa zaleđem, koja je jednim dijelom opisana u niže navedenoj literaturi, valja još tražiti u povijesnim arhivima Karlovac i Varaždin, te onima u Brodu i Osijeku.

3. Arhivsko gradivo u inozemnim arhivima

Arhivsko gradivo o Rijeci (zajedno s okolnim područjem iz točke 2) nahodi se u inozemnim arhivskim ustanovama, poglavito u Državnom arhivu Republike Slovenije u Ljubljani, Središnjem državnom arhivu u Rimu, Državnom arhivu u Trstu, Štajer-

skom zemaljskom arhivu u Gracu, a opisana je također u Vjesniku HARP, 23, Pazin-Rijeka 1980.

Odnosno gradivo o Rijeci u budimpeštanskim i bečkim pismohranama nije arhivistički popisano i opisano te informacije o njemu nahodimo samo u nekim djelima niže navedene literature.

LITERATURA

Alceste DE AMBRIS, *La questione di Fiume*, Roma 1920.

Elio APIH, *Dal regime alla resistenza, Venezia Giulia, 1922-43*, Udine 1960.; isti, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*, Bari 1966.

Pietro BADOGLIO, *Rivelazioni su Fiume, Documenti*, Roma 1946.

Fran BARBALIĆ, *Pitanje narodnosti u Rijeci*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.

Radojica F. BARBALIĆ, *Brodarstvo Rijeke kroz vjekove*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.; isti, *Brodarstvo Rijeke prije i nakon austro-ugarske nagodbe*, Anali Jadranskog instituta, 2/1958.; isti, *Pomorstvo Rijeke i Hrvatskog primorja*, Pomorski zbornik, 2, Zagreb 1962.; isti, *Historijski razvitak brodogradnje u Kraljevici od prvih početaka do konca drugog svjetskog rata*, Pomorski zbornik, 4/1966.; isti, *Kongres brodovlasnika u Rijeci 1881. godine i njegov prilog reguliranju prilika u trgovačkoj mornarici*, Pomorski zbornik, 2/1964.; isti, *O djelatnosti brodograditelja Jakovčića u Rijeci*, Pomorstvo, 9/1954.; isti, *Pokušaj osnutka prvog parobrodarskog društva u Rijeci*, Problemi sjevernog Jadrana, 1/1963.; isti, *Prodiranje hrvatskog industrijskog kapitala u parobrodarstvo duge plovidbe koncem XIX stoljeća*, Jadranski zbornik, 1/1956.; isti, *Regeneracija brodarstva Rijeke s obzirom na propadanje brodova na jedra duge plovidbe*, Jadranski zbornik, 4/1959-1960.

Josip BASIOLI, *Trgovina i raspodjela ribe u Hrvatskom primorju i Kvamerskim otocima u prošlosti*, Jadranski zbornik, 7/1969.;

Ivo BELIN, *Interesna sfera Rijeke*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.

Giulio BENEDETTI, *La pace di Fiume. Dalla Conferenza di Parigi al trattato di Roma*, Bologna 1924.; isti, *Fiume, Porto Baros e il retroterra. Documenti, inchieste, rivelazioni*, Roma 1927.

Gregorius BERZEVICZY, *De commercio et industria Hungariae, Leutschoviae* 1797.

Rudolf BIĆANIĆ, *Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam*, knj. I., *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, Zagreb 1951.; isti, *Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.

Giorgio BOMBIG, *Il porto di Fiume e la politica marittima dell'Ungheria fra il 1869 e il 1913*, Fiume, XIII, Roma 1967.

Vjekoslav BRATULIĆ, *Politički sporazum između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije nakon Rapalla*, Jadranski zbornik, 6, Rijeka - Pula 1963.-1965.; isti, *Popis stanovništva »Primorskog gubernija« u »Kraljevini Iliriji« iz 1818.*, Jadranski zbornik, 10/1978.

Ante Eugen BRILIĆ, *Osnova i radnje brodivosti Kupe u 18. stoljeću*, Obzor 1941.; isti i V. HORVAT, *Vukovar kao prometni centar na Dunavi*, Vukovar 1969.

Giulio CERVANI, *Riformismo settecentesco nella provincia mercantile del Litorale (Trieste - Fiume)*, Fiume, IX, Roma 1961.

Vatroslav CIHLAR, *Pomorska Rijeka i njeno zaleđe u početku XIX stoljeća*, Pomorstvo, 10/1955.; isti, *Pomorstvo i pomorska trgovina u Rijeci pod francuskom vladavinom*, Pomorstvo, 10/1955.; isti, *Andrija Lodovik Adamić i njegovo riječko kazalište*, Riječki list, 87/1948.; isti, *Adamić (Adamich) Andrija Ludovik*, Enciklopedija Jugoslavije, 1/1960.

Eugenio COSELSCHI, *La marcia di Ronchi*, Firenze 1929.

Ivan CRKVENČIĆ, *Britanska konzularna služba na našoj obali i britanski izvoz drveta preko Rijeke tokom prve polovice XIX stoljeća*, Jadranski zbornik, 3/1958.

Nikola CRNKOVIĆ, *Procjena šteta nastalih uslijed D'Annunzijeve okupacije Rijeke*, Argumenti, 1-2/1983.; isti, *Skica povijesnog razvoja riječkog sudstva prvog stupnja do 1947. godine*, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, 6, Rijeka 1985.

Fabio CUSIN, *Precedenti di concorrenza fra i porti del mare del nord ed i porti dell'Adriatico*, Annali R. Università studi economici, III/3-4, Trieste 1931.

Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka država. Od Londonskog pakta i Dannuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Zagreb 1953.; isti, *Rijeka u državnompravnom pogledu*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.; isti, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, knj. 1, Zagreb 1954.

Giovanni DALMA, *Svjedočanstvo o Rijeci i Riccardu Zanelli*, Dometi, 3-5, Rijeka 1980.

Giotto DANIELLI, *La popolazione di Fiume*, Firenze 1919.

Gabriele D'ANNUNZIO, *Disegno di un nuovo ordinamento dello Stato Libero di Fiume*, Fiume 1920.; isti, *Tutti gli scritti adriatici*, Roma 1920.

Deszö DARDAY, *Fiume és a magyar - horvát tengerparti politika*, Fiume 1906.

Attilio DEPOLI, *XXX ottobre 1918. Fiume prima e dopo Vittorio Veneto*, Roma 1968.

Guido DEPOLI, *Fiume e la Liburnia. Schizzo antropogeografico*, Bari 1919.; isti, *La provincia del Carnaro. Saggio geografico*, Fiume 1928.

Miroslava DESPOT, *Historijat trgovačkih putova između Rijeke i zaleđa u XVIII. i XIX stoljeću*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.; ista, *Neobjavljeno Adamićevo pismo o izgradnji kupskog kanala 1801.*, Riječka revija, 1/1952.; ista, *Neostvaren plan jednog riječkog trgovačkog društva*, Riječka revija, 1/1952.

Martin DOBRINČIĆ, *Razvitak glavnih luka u NR Hrvatskoj. Za jadransku gospodarsku orijentaciju*, Zagreb 1959.

Aleksander DOMANOWSKI, *Die Vergangenheit der ungarischen Donau -Handesschiffahrt*, Ungarische Jahrbüher, 1922., II.

Johan Christian ENGEL, *Geschichte des ungarischen Reich und seiner Nebenländer*, 1789., II.

Ivan ERCEG, *Stanje pomorstva grada Rijeke u vrijeme reinkorporacije (1776/77)*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, III/1960.; isti, *Dnevnik Josipa II o prilikama u Hrvatskoj i na jadranskoj obali god. 1775.*, Starine JAZU, knj. 53, Zagreb 1966.; isti, *Gradivo o ekonomskoj politici i trgovačkom prometu na sjevernom Jadranu (Senj - Rijeka - Istra - Trst) u 18. stoljeću*, Vjesnik HAR, 13, Rijeka 1968.; isti, *Josipov cirkular o*

reinkorporaciji i drugome, Vjesnik HARP, 15, Rijeka 1970.; isti, *Trgovina između Habsburške monarhije i Turske preko sjeverojadranskih luka*, Jadranski zbornik, 8/1973.; isti, *Nosioci obrta, pomorstva i trgovine u gradovima Karlobag, Senj, Bakar, Rijeka i Trst (1775)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, III, Zagreb 1976.; isti, *Sjeverojadranske luke u ekonomskoj politici Bečkog dvora (18. stoljeće)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, IV, Zagreb 1977.; isti, *Grad Rijeka 1810.*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, IV, Zagreb 1977.; isti, *Nastajanje trgovačkih poduzeća i osiguravajućih društava u Rijeci u 2. polovici 18. i u 1. polovici 19. stoljeća*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, 11, Zagreb 1984.

Alfredo Aladar FEST, *Fiume all'epoca della prima guerra napoleonica (1797)*, *Bullettino della Deputazione fiumana di storia patria*, 2/1912.

Colomanno FEST, *Il traffico marittimo del porto di Fiume negli ultimi settanta anni (1814-1884)*, Fiume 1885.

Ferdo GESTRIN, *Nekaj virov za pomorske zveze Reke in drugih naših pristanišč z Senigallio (1802-1811)*, Vjesnik HARP, 17, Rijeka 1972.

Antonio Felice GIACICH, *I primi deputati di Fiume alla Dieta d'Ungheria*, *La Bilancia*, 4/1971.

Amedeo GIANNINI, *Trattati ed accordi per la pace adriatica*, *Politica*, Roma 1924.; isti, *Documenti per la storia dei rapporti fra l'Italia e la Jugoslavia*, Roma 1934.

Riccardo GIGANTE, *Stralcio della corrispondenza di A. L. Adamich con tenente maresciallo Laval Nugent*, *Fiume: rivista della Società di studi fiumani*, XV-XVI/1937-1938.

Silvino GIGANTE, *Storia del comune di Fiume*, Firenze 1928.; isti, *Fiume negli ultimi cinquant'anni*, Fiume, 4/1926. i 6/1928.; isti, *Il teatro dei nostri bisnonni*, *Bollettino della Deputazione fiumana di storia patria*, 2/1912.; isti, *Andrea Lodovico Adamich*, *La vedetta d'Italia*, 6/1924.; isti, *Fiume e i Croati*, Fiume 1928.

Josip GORNIČIĆ-BRDOVAČKI, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. Građenje, organizacija i finansijski odnosi*, Zagreb 1952.

Franz GRISELINI, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temesvarer Banats in Briefen*, B.1, Wien 1780.

Mirjana GROSS, *Dvadeset godina bijesa i očaja ili borba za Rijeku od 1861. do 1881.*, Dometi, 1973.

Ferdo HAUPTMANN, *Rijeka od rimske Tarsatike do Hrvatsko-ugarske nagodbe*, Zagreb 1951.; isti, *Pregled povijesti Rijeke od Bachova apsolutizma*, u: *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953.

Antun HERLJEVIĆ, *Razvoj poštanske službe s osvrtom na poštu u Rijeci*, Vjesnik HAR, 6-7/1961.-1962.; isti, *Pregled općinske organizacije u Bakru u XIX stoljeću*, Vjesnik HAR, 8-9, Rijeka 1964.; isti, *Poštanska služba u Rijeci (Prilog istoriji pošta Hrvatske)*, PTT Arhiv, 12/1967.

Dragutin HIRC, *Hrvatsko primorje*, Zagreb 1891.

Rudolf HORVAT, *Barun Filip Vukasović. Prigodom 120-godišnjice smrti toga slavnog graditelja*, *Obzor*, 1929.

Vinko IVANČEVIĆ, *Prilog poznavanju trgovačkih i drugih veza Dubrovačke Republike s Rijekom u 18. stoljeću*, Vjesnik HARP, 30, Rijeka-Pazin 1988.

Jakov JELINČIĆ, *Pisma Ivana Koblera de Franceschiju*, Vjesnik HARP, 21, 22, 24, Pazin-Rijeka 1977., 1978. i 1981.

Zvonimir JELINOVIĆ, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb 1957.

Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972.; isti, *Privredni razvitak grada Rijeke pod nagodbenim sistemom do Prvog svjetskog rata*, Jadranski zbornik, 6/1969.; isti, *Razvoj stanovništva i privrede u urbanom sustavu grada Rijeke od revolucije 1848/49. do raspada Habsburške monarhije 1918.*, Historijski zbornik, 39, Zagreb 1986.

Ljubinka KARPOWICZ, *D'Annunzijev pohod - ideološki izraz grupnog interesa*, Dometi, 3-5, Rijeka 1980.

Michael KAROLY, *Fighting the World*, London 1925.

France KIDRIČ, *Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilinije v poročilih dunajskega policijskega arhiva*, Rad JAZU, 206, Zagreb 1971.

Vjekoslav KLAIĆ, *Hrvatska kraljevska deputacija na kongresu u Veroni*, Rad JAZU, 235, Zagreb 1928.

Danilo KLEN, *Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852.*, Jadranski zbornik, 1/1956.; isti, *Privredno stanje Rijeke u doba Ilinije. Prema suvremenim izvještajima Trgovinske komore*, Zagreb 1959.; isti, *Nastojanja oko osnivanja dioničkih društava za trgovinu prema Rijeci (1822-1848)*, Pomorski zbornik za proučavanje i unapređivanje pomorstva Jugoslavije, 1/1963.; isti, *Rijeka (povijest, gospodarstvo)*, Enciklopedija Jugoslavije, 7, Zagreb 1968.; isti, *Tvornica papira Rijeke*, Rijeka 1971.; isti i Marijan KOLOMBO, *INA Rafinerija Rijeke 1882-1972.*, Zagreb 1972.; isti, *Stogodišnjica željeznice prema Rijeci*, Kalendar Jurina i Franina, Pula 1973.; isti, *Sto godina INA Riječke rafinerije (1882-1982)*, Rijeka 1982.; isti, *Riječka luka od 1918. godine. 110 godina riječke željeznice 1873-1983.*, Rijeka 1983.; isti, *3. Maj. Složena organizacija udruženog rada brodograđevne industrije Rijeke*, Rijeka 1984.; isti, *Gospodarske prilike u Rijeci od 1813. do 1848. Od ponovne austrijske okupacije do Bunjevčeva zauzeća*, Rad JAZU, 417, Zagreb 1986.; isti, *Povijest Rijeke*, Rijeka 1988.; drugo izd. s ispravcima 1989. godine.

Giovanni KOBLER, *Memorie per la storia della libumica città di Fiume*, sv. 1-3, Fiume 1896. i Trieste 1978.

Branko KOJIĆ, *Austrija i morske luke s osobitim obzirom na ulogu Trsta i Rijeke*, Anali Jadranskog instituta, 3, Zagreb 1961.; isti, *Osnovne karakteristike razvoja brodarstva na istočnom Jadranu u XIX stoljeću*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, 5, Zagreb 1978.

Josip KOLANOVIĆ, *Österreich zur See. Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums (Militärwissenschaftliches Institut) in Wien. Band 8. Österreichischer Bundesverlag Wien*, Vjesnik HARP, 30, Rijeka-Pazin 1988.; isti, *Središnji (talijanski) ured za Nove pokrajine (1919-1922. u Rimu)*, Vjesnik HARP, 30, Rijeka-Pazin 1988.

Marijan KOLOMBO, v. D. Klen.

Milivoj KORLEVIĆ, *O stanovništvu Rijeke u prošlosti*, Riječka revija, 2/1953.

Lucijan KOS, *Rijeka kao slobodna luka u razdoblju 1719-1939.*, Anali jadranskog instituta, 4, Zagreb 1968.

N. KREBS, *Die Häfen der Adria*, Berlin 1911.

Emilij LASZOWSKI, *Gorski kotar i Vinodol*, Zagreb 1923.; isti (potpis W), *Stogodišnjica Lujzinske ceste (1803-1903)*, Narodne novine, 119/1903.; isti, *Povijest vodenog puta od Pešte do Broda na Kupi od god. 1822.*, Narodne novine, 234/1899.

Rikard LENAC (R. L. Riječanin), *Adamić, Nugent i kup Trsatske gradine*, Obzor, 81/1940.

xxx, *Libro rosso sui rapporti del Governo di Fiume col Regio governo d'Italia, con speciale riguardo ai precedenti del colpo di mano del 3 marzo 1922*, Fiume 1922.

Heinrich LITTROW, *Fiume in maritimer Bezeichnung*, Fiume 1870.

Josef R. Lorenz von LUBURNAU, *Topographie von Fiume und Umgebung von naturwissenschaftlichen, historisch-statistischen und sanitären Standpunkte*, Wien 1869.

J. LÖWENTHAL, *Geschichte der Stadt Trieste*, I-II, Triest 1857.

Antonio LUKSICH-JAMINI, *Appunti per una storia di Fiume dal 1896 al 1914*, Fiume, XIV, Roma 1968.

Jerko LUŠTICA - Robert MECILOŠEK, *Riječka tvornica konopa 1764-1974.*, Rijeka 1974.

F. MAAS, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790. Amtliche Documente aus dem Wiener H.H. und Staatsarchiv*, 2, Wien 1951.

J. N. MACDONALD, *The Adventure of Fiume*, London 1921.

Oleg MANDIĆ, *Istra i Rijeka u Mussolinijevim govorima i spisima*, Pazinski memorijal, 7, Pazin 1977.

Milan MARJANOVIĆ, *Rijeka od 1860. do 1918.*, u: *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953.; isti, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917.*, Zagreb 1960.; isti, *Rijeka na konferenciji mira i u Rapallu 1919-1920.*, u: *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953.

Ivo MAROCHINO, *Grad Bakar kroz vijekove*, Bakar 1978.

Josip MATASOVIĆ, *O banovinskoj trgovini u XVIII. st.*, Jugoslavenska njiva, 48/1919.

Radmila MATEJČIĆ, *Krune »Città di Fiume« i problem valute u Rijeci od godine 1918-1924.*, Numizmatičke vijesti, 10, Zagreb 1963.

Hrvoje MATKOVIĆ, *Izveštaji Konstantina Rojčevića o događajima na Rijeci i Sušaku 23. listopada 1918.*, Jadranski zbornik, Rijeka-Pula 1958.

Franz Martin MAYER, *Die Anfänge des Handels und die Industrie in Österreich und die Orientalische Compagnie*, Innsbruck 1882.

Matija MAŽIĆ, *Sušak - historičke viesti*, Sušak 1899.; isti, *Bakarska luka i željeznica (Spomenspis 1920-1927)*, Sušak 1927.

Paul-Henry MICHEL, *La Question Adriatique (1914-1918)*, Paris 1938.

Ive MIHOVILOVIĆ, *Mussolini, D'Annunzio i Rijeka*, Argumenti, 1-2, Rijeka 1983.

Enes MILAK, *Rijeka u međuratnom razdoblju*, Argumenti, 1-2, Rijeka 1983.

Kosta MILUTINOVIĆ, *Borba za Rijeku (1918-1920) pred britanskom javnošću*, Pomorski zbornik, 8, Zadar 1970.

C. MIRANELLI - G. SALVEMINI, *La questione dell'Adriatico*, Roma 1917. i Firenze 1918.

Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958. i kasnije naklade.

Pero MITROVIĆ - Radojica F. BARBALIĆ, *Riječka luka*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.

Emidio MOHOVICH, *Fiume negli anni 1867-1868*, Fiume 1869.

Goran MORAVČEK, *Rijeka - prešućena povijest*, Rijeka 1990.

Teodor MORGANI, *Ebrei di Fiume e di Abbazia 1441-1945*, Roma 1979.

Stevo OSTERMAN, *Rijeka i Jugoslavija*, Zagreb 1920.; isti, *Rijeka - novi Dubrovnik*, Sušak 1923.

F. PANSINI, *I prefascisti*. G. D'Annunzio, Milano 1923.

Gabriele PARESCHE, *Italia e Jugoslavia dal 1915 a 1929*, Firenze 1935.

Milada PAULOVA, *Jugoslavenski odbor (1914-1918)*, Zagreb 1924.

Šime PERIČIĆ, *Prilog građi o trgovini Dalmacije i Rijeke od 1811-1813. god.*, Vjesnik HARP, 17, Rijeka 1972.; isti, *Rukovet građe o poljoprivredi Kvarnerskih otoka na rasršću 18. i 19. stoljeća*, Vjesnik HARP, 25, Rijeka-Pazin 1982.

Luigi PETEAN, *Il valore giuridico del Proclama del 30 ottobre 1918 e il principio di autodecisione dei popoli*. Fiume prima e dopo Vittorio Veneto, Roma 1968.

Nikola PETROVIĆ, *Plovidba i privreda srednjeg veka Podunavlja u doba merkantilizma. Izgradnja kanala Dunav-Tisa i naponi za povezivanje Podunavlja sa Jadranskim morem krajem XVIII veka*, Beograd 1978.

Majda PIVEC-STELÉ, *La vie économique de Provinces Illyriennes (1809-1813)*, Paris 1930.

Melita PIVEC-STELÉ, *Problem Ilirskoga arhiva*, *Zgodovinski časopis*, 19-20/1965-66.

Giuseppe POLITEI, *Andrea Ludovico Adamich*, *Almanacco Fiumano*, 2/1856.; isti, *Civico teatro*, *Almanacco Fiumano*, 2/1856.

xxx, *Pomenik rečkoga gradskoga zastupstva preuzvišenoj Dvorskoj kancelaniji dalmatinsko-hervatsko-slavonskoj o pitanju Zemun-Rečke željeznice*, Rijeka 1865.

Zlatko PRIKRIL - Zdenko KOLACIO, *Urbanistički razvoj Rijeke*, u: Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953.

xxx, *Raccolta dei trattati e delle principali convenzioni concernenti il Commercio e la Navigazione dei sudditi Austriaci negli stati della Porta ottomana*, Vienna 1844.

Andrija RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, Sušak 1929.; isti, *Prilozi k povijesti grada Sušaka*, Sušak 1947.

Franjo RAČKI, *Rieka prema Hrvatskoj (Fiume gegeniber von Croaten)*, Zagreb 1867.; isti i Rudolf HORVAT, *Politička povijest grada Rijeke (Storia politica della città di Fiume)*, Rijeka 1907-1908.

Franz RAUCHMÜLLE V. EHRENSTEIN, *Übersicht der dem Ungarischen Meereshandel dienenden Land und Wassrstrassen und dazu gehörigen Seehaffen*, II Theil.

Veljko ROGIĆ, *Prostor riječke komunc. Prilog poznavanju suvremene regionalne problematike*, Geografski glasnik, 32, Zagreb 1970.

Josip ROGLIĆ, *Rijeka. Kongresi geografa Jugoslavije*, 1, Zagreb 1950.; isti, *Geografski položaj Rijeke*, u: *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953.

Francesco SALATA, *Per le nuove provincie e per l'Italia. Discorsi e scritti con note e documenti*, Roma 1922.

Gaetano SALVEMINI, *Dal Patto di Londra alla Pace di Roma*, Torino 1925.; isti, *La politica estera dell'Italia dal 1871 al 1914*, USA 1944.

Dorđe SAMARDŽIĆ, *Zatečeno stanje i općinska uprava u Ilirskim provincijama*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XVII, 3-4, Zagreb 1967.

Mario SMOQUINA, *La carta moneta civica di Fiume negli anni 1848, 1849 e 1850*, Fiume: rivista della Società di studi fiumani, X/1932.; isti, *Il patriziato di Fiume*, Porta orientale, II., 2, Trieste 1932.

Mihael SOBOLEVSKI, *Rijeka i riječko područje u radničkom pokretu do kraja 1918.*, Dometi, IX, Rijeka 1976.; isti, *Revolucionarni radnički pokret u Rijeci i riječkom području od 1919. do 1929.*, Dometi, IX, Rijeka 1976.; isti, *Komunistički pokret u Sušaku i Rijeci između dvaju svjetskih ratova*, Dometi, 1, 2, 3, Rijeka 1985.

xxx, *Spomenica u pogledu uređenja rijeke Kupe od Siska do Karlovca = Promemoria über die Regulierung des Kulpa-Flusses Sissek bis Karlstadt*, Zagreb (...).

Nikola STRAŽIČIĆ, *Riječka luka. Porast važnosti*, Geografski horizont, IV, Zagreb 1958.; isti, *Rijeka. Razvoj i suvremeno značenje*, Geografski horizont, 1-2, Zagreb 1971.

Petar STRČIĆ, *Osnovni problemi u povijesti Rijeke od 1848. do 1947.*, Dometi, XVIII, Rijeka 1985.

Rudolf STROHAL, *Uz Lujzinsku cestu*, Zagreb 1935.

Bernard STULLI, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863.*, sv. 1-2, Zagreb 1975.; isti, *Oko pripadnosti Kvarnerskih otoka 1848/49 i 1861. god.*, Vjesnik HARP, XXV, Rijeka-Pazin 1982.; isti, *Istarsko okružje 1825-1860. Prvi dio: Upravni sustav - demografske prilike - gospodarska struktura*, Pazin - Rijeka 1984.

Ivo SUČIĆ, *Rijeka 1918-1945.*, u: *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953.

Edoardo SUSMEL, *Fiume italiana*, Roma 1919.; isti, *Antonio Grossich nella vita del suo tempo 1849-1926.*, Milano-Roma 1933.; isti, *Fiume attraverso la storia dalle origini ai nostri tempi*, Milano 1911.

Joszef SZÉKÉRES, *Veze Budimpešte i Rijeke u brodogradnji (1865-1924)*, HARP, XV, Rijeka 1970.; isti, *Die Beziehung zwischen Budapest und Rijeka (Fiume) auf dem Gebiet des Schiffsbaus (1865-1924). Teil II: Zur Geschichte der Werft Ganz-Danubius in Rijeka (Fiume)*, Vjesnik HARP, XVIII, Rijeka 1973.

Dragovan ŠEPIĆ, *Privremeno narodno predstavništvo SHS i jadransko pitanje (1919-1920)*, Zagreb 1968.; isti, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918.*, Zagreb 1970.

Jaroslav ŠIDAK - Mirjana GROSS - Igor KARAMAN - Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968.

Ferdo ŠIŠIĆ, *Hrvati i Magjari od godine 1790. do 1873. Rijeka i riječko pitanje od godine 1790. do 1870.*, Zadar 1913.; isti, *Abregé de l'histoire politique de Riéka - Fiume*,

Paris 1919. (isto na engl. jez.); isti, *Aperçu de l'histoire du littoral oriental de l'Adriatique. Le littoral yougoslave de l'Adriatique*, Paris 1919. (isto na engl. jez.); isti, *La situation actuelle de Rijeka (Fiume). Consequence d'un faux*, Paris 1919. (isto na engl. jez.); isto, *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu*, Zagreb 1920.; isti, *Rijeka. I: Položaj i trgovačka važnost, II: Historija grada Rijeke*, Bratstvo, XV, Beograd 1921.; isti, *Masonstvo u Napoleonovoj Iliriji*, Šestar, 1, Zagreb 1924.; isti, *Rijeka na konferenciji mira i u Rapalskom ugovoru*, Istra, VI, Zagreb 1933.; isti, *Predratna politika Italije i ustanak Londonskog pakta*, Split 1933.

Vjekoslav ŠTEFANIĆ, *Glagoljica u Rijeci*, u: *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953.

Attilio TAMARO, *Episodi di storia fiumana*, Fiume: rivista, 1933/34.; isti, *La lotta di Fiume contro la Croazia*, Roma 1923.; isti, *Spigolature fiumane*, Archeografo Triestino, 63-64, Trieste 1948.

Luigi Maria TORCOLETTI, *Fiume e i paesi limitrofi*, Rapallo 1954.

Mario TOSCANO, *Il Patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914-1915)*, Bologna 1934.

Ferdinand TREMEL, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 1969.

Paolo VENANZI, *Gabriele D'Annunzio tra fiumanismo e fascismo*, Milano 1979.

Giuseppe VIEZOLI, *Contributi alla storia di Fiume nel Settecento*, Fiume: rivista della Società di studi fiumani, X- XII/1932.-1934.; isti, *Fiume durante la dominazione francese (1809-1813)*, Fiume: rivista (...), XIII-XIV/1935.-1936., Fiume 1938.; isti, *Fiume durante la dominazione austriaca (1813-1822)*, Studi, Saggi, Appunti, Vol. I., Fiume 1944.

Leon VIO, *Borba za Rijeku 1918-1924.*, Dometi, 7-12, Rijeka 1995.

Bogumil VOŠNJAK, *Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809-1813)*, Ljubljana 1910.

Riccardo ZANELLA, *Manifesto al popolo ed alla Costituente di Fiume*, Fiume 1922.; isti, *L'Etat libre de Fiume premier victime du fascisme revendique son droit à la liberté*, Roma 1946.; isti, *Contro le deformazioni pseudoistoriografiche sulle vicende fiumane nel primo dopoguerra*, Roma 1955.

Fran ZWITTER, *Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc*, Glasnik muzejskega društva, 13, Ljubljana 1932.

Josip ŽGALJIĆ, *I ne samo crno zlato. Kronika razdoblja Milutina Barača*, Zagreb 1978.

SUMMARY

THE CHAMBER OF TRADE AND INDUSTRY IN RIJEKA (1811-1924)

The Chamber of Trade and Industry in Rijeka was a state and professional institution that unrestrictedly and persistently stimulated, directed and registered the economic development of Rijeka. Such a professional organization, a social association and an economic subject in the same time, was a stimulating business mediator and informer, as well as a peace-making arbiter between partners. In all aspects of its activity the Chamber was an evident testimony to the economic situation, and to the positive and negative results of political and historical conditions, events and changes in the period of its existence. This historical survey shows the possibilities offered by the study of historical sources on one institution that is testimony to the fact that Rijeka was an emporium of continental importance, particularly regarding the Central European and Mediterranean region.

The pre-history of today's Economic Chamber of Rijeka, its predecessors: The Chamber of Trade (1811-1814), the Trade Deputation (informally 1814-1829, officially 1829-1856), the Chamber of Trade and Commerce (1852-1924), is the basis for the understanding of the economic development of Rijeka during the last two centuries, and of all political aberrations that made this development more difficult. The Author presents only a sketch of this historical course.

RIASSUNTO

LA CAMERA DI COMMERCIO E D'INDUSTRIA DI RIJEKA (1811-1824)

La Camera di Commercio e d'Industria di Rijeka è stata una istituzione statale e di categoria, la quale incessantemente esortava, avviava e annotava lo sviluppo economico della città. Un tale soggetto di livello professionale il quale è stato allo stesso tempo un sodalizio di carattere sociale e autorità economica, e allo stesso modo un solerte mediatore d'affari e un informatore, come pure un pacificatore fra le parti, in tutte le manifestazioni della propria attività, è stato un attento osservatore dell'andamento economico, però anche di tutti gli effetti incitativi e limitativi, causati dalle circostanze politico-storiche, durante tutto il periodo della sua esistenza. Questa breve rassegna storica è un indice dell'esistenza della possibilità di effettuare ricerche, sulle fonti storiche, relative a una istituzione la quale può attestare che Rijeka è stata un emporio di carattere continentale, soprattutto medioeuropeo e mediterraneo.

La preistoria dell'odierna Camera di Commercio e d'Industria di Rijeka e dei suoi precursori: Camera di Commercio (1811-1814), Deputazione comunale (non ufficialmente dal 1814-1829, ufficialmente dal 1829-1856), Camera di Commercio e d'Industria (1852-1924), rappresenta un perno per la comprensione sia dello sviluppo economico di Rijeka negli ultimi due secoli, che di tutte le stravaganze politiche che hanno reso tale sviluppo difficoltoso. L'autore presenta soltanto una bozza di quel cammino storico.